SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 43 — 1978
ČÍSLO 3

Ján Findra

O FUNKČNÝCH MOŽNOSTIACH POLYSÉMIE A HOMONYMIE

V doterajšom semaziologickom výskume sa najviac pozornosti venovalo vzťahu medzi polysémiou a homonymiou. Uvažovalo sa najmä o vymedzení hraníc medzi nimi. Túto otázku riešili u nás v ostatnom čase viacerí autori (napr. Sekaninová, 1954, Peciar, 1955, Horecký, 1957, Dvonč, 1960). Dnes možno považovať za prekonaný názor, že homonymá vznikajú postupným rozchádzaním významov pôvodných polysémických pomenovaní. Súhlasíme s L. Dvončom (1960), že takéto „široké vymedzenie homonymie je v konečnom dôsledku popretím polysémie". Ak homonymia a polysémia majú ostať osobitnými (ohraničenými) lexikologickými kategóriami, potom treba vychádzať z názoru, podľa ktorého najpreukaznejším kritériom pri vymedzení hraníc medzi nimi je pôvod (cesta vzniku) dvoch alebo viacerých rovnozvučných pomenovaní majúcich rozdielny význam. Ako homonymá potom hodnotíme také dve slová, ktorých zvuková zhoda je výsledkom náhody. Ide tu o dve slová, ktoré sú náhodne rovnozvučné: dve homonymné slová pomenúvajú každé iný (osobitný) predmet, jav, vlastnosť, dej.

Pri polysémii vychádzame z jedného, základného, „východiskového" alebo prvotného významu. Ďalšie významy polysémického pomenovania vznikajú zvyčajne metaforickou cestou tak, že sa pôvodný (prvotný) význam rozčleňuje na niekoľko samostatných druhotných významov. Pri ich zrode možno teda hovoriť o istej motivácii, napr.: *zvonček* (malý zvon) — *zvonček* (modrokvetá rastlina z čeľade zvončekovitých). Istý kvet bol pomenovaný názvom *zvonček* na základe toho, že má zvončekovitý tvar. Preto možno povedať, že pôvodne druhotné významy polysémických pomenovaní sú vlastne jednoslovnými lexikalizovanými metaforami, hoci v čase vzniku mohli mať nádych aktualizovanosti. Pri polysémii máme teda do činenia s jedným slovom, ktoré má niekoľko významov a pomenúva niekoľko denotátov (Mathé, 1977, s. 24).

Takto chápaný rozdiel medzi polysémiou a homonymiou možno názorne sledovať na zvukovej jednotke *čelo*, ktorá je jedným smerom polysémická

(1. predná časť hlavy — 2. predok niečoho, 3. popredné miesto) a druhým smerom je homonymná s totožnou zvukovou jednotkou *čelo*, označujúcou hudobný nástroj (porov. Findra, 1965, s. 219 n.).

Polysémia a homonymia ako systémové lexikografické kategórie sú vo vzťahu podobnosti a odlišnosti najmä so synonymiou a antonymiou. Odrážajú sa v nich zložité vzájomné vzťahy medzi slovami slovnej zásoby a ich významami a zároveň poukazujú na štruktúrnu povahu aj tejto jazykovej roviny, ktorá tiež tvorí vzájomne podmienený a logicky usúvzťažnený systém prvkov. Preto neprekvapuje, že niektorí bádatelia pri určovaní systémového charakteru slovnej zásoby vychádzajú z lexikálno-sémantických vzťahov medzi homonymnými, polysémickými, antonymnými a najmä synonymnými pomenovaniami (Filipec, 1953, 1961, Blanár, 1976).

V systémovej rovine sa teda homonymá a polysémické pomenovania zreteľne odlišujú, hoci sa pripúšťa, že je medzi nimi plynulý prechod (Peciar, 1955, s. 341, Mistrík, 1977, s. 242). Tak napr. zvukový rad *pero* dnes už predstavuje dve lexikálne jednotky: p e r o^1 — vtáčie pero, p e r o^2 — nástroj na písanie (Sekaninová, 1954, s. 79, Blanár, 1976, s. 109), pretože sa stratila metaforická súvislosť medzi nimi. Aj Slovník slovenského jazyka III pokladá zvukový rad *pero* za dve homonymné lexikálne jednotky *(pero^1, pero^2)*.

V rovine jazykovej realizácie sa tento ohľad na etymológiu môže celkom zanedbať. V texte sa polysémia a homonymia uplatňujú v podstate rovnako. Rovnako sa využívajú aj ako štylistické prostriedky (pozri Mistrík, 1977, s. 242). V ďalšej časti príspevku sa sústredíme práve na to, ako sa sledované kategórie aplikujú v texte.

Je všeobecne známe, že viacvýznamovosť polysémických a homonymných pomenovaní nezapríčiňuje ťažkosti pri komunikácii. Naposledy to o mnohoznačných jazykových výrazoch konštatoval S. Mathé (1977, s. 27). Na pozadí kontextu alebo situácie sa totiž vždy jasne ukáže, ktorý z významov mnohovýznamového slova mal podávateľ na mysli. V kontexte sa teda polysémické a homonymné slovo jednoznačne významovo ohraničí. Na sémantickú identifikáciu príslušného významu viacvýznamového slova spravidla stačí minimálny kontext, ktorý predstavuje syntagma alebo jednoduchá veta. Môžeme si to ukázať na príklade polysémického slova *čelo^1*, ktoré je zároveň homonymné so slovom *čelo^2;* v nasledujúcich vetách, predstavujúcich minimálny kontext, sa „menia" na jednovýznamové: *Stiahol si klobúk do č e l a. — Č e l o lode sa oprelo o breh. — Kráčal na č e l e sprievodu. — V hudobnej škole sa učí hrať na č e l e.* V druhom a treťom prípade by na sémantické ohraničenie slova stačila syntagma ako minimálny kontext *(čelo lode — čelo sprievodu)*. Často je však na určenie náležitého významu potrebný širší kontext, ako to potvrdzuje napr. veta

Petrovi rozbili čelo. Aj na pozadí analyzovaných príkladov však možno povedať, že paradigmaticky (teda ako slovníková jednotka) je mnohoznačné slovo sémanticky divergentné, syntagmaticky (teda „vnútri" textu) sa stáva významovo jednoznačným. A to je aj príčina, prečo pri komunikácii spravidla nedochádza k nedorozumeniam.

Avšak práve táto nevyhnutnosť dotyku s kontextom, ktorý „dodatočne" poukazuje na aktuálny význam viacvýznamového slova, je zdrojom funkčných možností polysémie a homonymie. Hoci v konkrétnom prejave vstupuje polysémické slovo do významových vzťahov ako sémanticky presne vymedzené, zostáva tu napätie medzi ním a textom (kontextom), ktoré sa môže pociťovať ako potenciálna neurčitosť. Mieru tejto neurčitosti možno zámerne stupňovať (regulovať), tak ako možno stupňovať napätie medzi možnými významami viacvýznamového slova a kontextom. Práve týmto diferencovaným vzťahom medzi slovom a kontextom je podmienené odlišné uplatnenie polysémie v jednotlivých štýloch spisovného jazyka. Administratívny a najmä odborný štýl sa viacvýznamovým pomenovaniam vyhýba. Viacvýznamovosť sa neznáša predovšetkým s požiadavkou jednoznačnosti a presnosti pri termínoch. To však neznamená, že by sa napr. homonymia v terminológii nemohla vôbec vyskytnúť (porov. Horecký, 1957). No ako termín sa takéto slovo musí významovo presne ohraničiť (definovať) z hľadiska príslušného vedného odboru. Ako príklad nám môže poslúžiť vymedzenie pojmu a termínu *škola* v oblasti pedagogických vied a v literárnej vede. V terminológii sa možnosť nenáležitých asociácií odstraňuje aj tak, že sa ako celok terminologizuje minimálny kontext (syntagma), v rámci ktorého sa špecifikoval príslušný druhotný význam polysémického slova ako termín. Pravda, ako termín sa potom chápe celé syntagmatické spojenie, ktoré sa takto „mení" na združené pomenovanie; spojenie sa prestáva hodnotiť ako syntaktická jednotka, chápe sa ako lexikálna jednotka — viacslovné pomenovanie, pretože takto vstupuje do textu. Na ilustráciu môžeme uviesť slovo *škola,* ktoré sa v literárnej vede spravidla používa v spojení *literárna škola.* Takáto prax je bežná aj v iných vedných disciplínach. Tak v botanickej nomenklatúre sa druhovým názvom diferencujú jednotlivé rody oproti sebe a zároveň sa ním významovo špecifikuje termín. Napríklad na rozdiel od bežného pomenovania *zvončeky* sa čeľaď zvončekovitých člení na *zvonček okrúhlolistý, zvonček pravý, zvonček karpatský* atď.

Polysémické a homonymné pomenovania sa bežne používajú v hovorovom štýle. Hoci v prejavoch tohto štýlu takéto pomenovanie spravidla nie je významovo bližšie určené jazykovým kontextom (napr. kvalifikačným prívlastkom), nedochádza pri komunikácii k nedorozumeniam. Je to tak preto, že rozhodujúcu úlohu tu zohráva mimojazyková situácia. Na jej

pozadí sa v hovorenom prejave stáva významovo jednoznačnou aj vyššie citovaná veta *(Petrovi rozbili čelo).* Treba však povedať aj to, že už v hovorených prejavoch sa stretávame s využitím homonymie ako prostriedku humoru: *Ožeň sa, Miško, ožeň!* (imperatív od slovesa *oženiť sa* a *ohnať sa*); *asimiluje — asi miluje.*

Skutočné funkčné možnosti polysémie a homonymie sa však overujú v umeleckej literatúre, predovšetkým v poézii. Spisovatelia zámerne rátajú s faktom, že príslušný význam viacvýznamového slova sa aktualizuje až na pozadí kontextu alebo situácie. Keďže jedno pomenovanie sa môže vzťahovať na viacero reálií, na mieste, kde do textu vstupuje polysémické slovo, vzniká napätie medzi významovou divergenciou slova a kontextom. Kontext sa stáva kritériom významovej realizácie slova v individuálnom prípade. Text sa expresivizuje a dynamizuje, pretože v jednej slovnej forme sú na seba potenciálne navrstvené viaceré významy, z ktorých každý sa môže uplatniť. Zároveň dochádza k asociačnému „rozptylu" aj vo vedomí podávateľa, ktorý sa až dodatočne dozvie, v ktorom z možných významov vstúpilo slovo do jedinečného kontextu. Tesnejšia väzba slova a kontextu núti prijímateľa pristaviť sa a to umožňuje autorovi, aby na tomto mieste zašifroval do textu dôležitejšiu informáciu alebo aby ju vyslovil esteticky nástojčivejšie, umelecky účinnejšie, resp. aby tu realizoval svoj osobitný zámer. Inak povedané, na tomto mieste sa utvára štylistický kontext: kontrast ako zdroj slohového podnetu sa funkčne modifikuje v závislosti od dynamiky vzťahu medzi slovom a kontextom (o pojmoch štylistický kontext, kontrast, slohový podnet pozri Riffaterre, 1964). Tým sú podmienené aj diferencované funkčné možnosti polysémie a homonymie v umeleckom texte.

V súvislosti s homonymiou sa predovšetkým v teóriách literatúry zdôrazňuje, že rým ako eufonicko-rytmický signál je v podstate homonymný jav (porov. Mistrík, 1977, s. 243). Uvedenú myšlienku podporujú najmä príklady takéhoto typu:

Uloží si ich potom do sieťky
a opäť zvoní predo *dvermi:*
Vykašlime sa na pletky:
Ver mi!
(J. Kostra, A potom sa mu zbridí reč)

V tomto smere sa homonymné výrazy najvýraznejšie uplatňujú v tzv. homonymných rýmoch. Príklady:

Nabite celý *podnos,*
zomieram od hladu.

Trafte mi kúsok *pod nos*
a kúsok nad bradu!
(J. Navrátil, Veselá vojna)

Ej, ja som rád *záhradníčil!*
Ej, ja som rad *záhrad ničil!*
(Ľ. Feldek, Záhradnícke zážitky)

A pretože v púšti, ako zdá sa,
servítka nedáva sa
pred hubu,
hovorí ťava ľahostajne:
„Dnes si dám trochu do hrbu!
Do predného sud
a do zadného dva či tri
— nebudem sa škriepiť *o sud.*
Voda je predsa ťaví *osud!*"
(M Válek, Ťava)

Chváliť som chcel. A reč tak mihavá
ako tá riečka po kameňoch *na dne*
tečie mi preč. A chvála zlyháva;
nezmäkčí ich a nevztýči sa *nad ne.*
(V. Turčány, Poézii)

Zámerne sme uviedli viacero príkladov a od rozličných autorov, pretože doterajšia stereotypnosť dokladov akoby nasvedčovala, že homonymný rým je zriedkavosťou. Nie je to celkom tak.

Funkčnú príbuznosť homonymie s polysémiou môžeme potvrdiť dokladom na tzv. polysémický rým:

Inokedy som bol zase hájnikom.
Vybral som v lese po dve *koruny*
za pohľad na rozkvitnuté *koruny* —
a tak som sa postupne stal zbojníkom.
(Ľ. Feldek, Devätoro remesiel)

Pravda, polysémické rýmy sú oveľa zriedkavejšie ako homonymné rýmy. Proti ich využitiu vystupuje požiadavka štylistickej disimilácie, ktorá je príznačná práve pre umelecký štýl. Polysémický rým implikuje predstavu opakovania výrazu. Súvisí to s tým, že pri polysémii ide o jedno slovo, ktorého významy (prvotný a druhotné) sú viac alebo menej tesne zviazané. Preto opakovanie polysémického slova v službe rýmu sa môže pociťovať ako nenáležitá (náhodná) návratnosť výrazu. Homonymia sa pred takýmto obvinením úspešne bráni najmä preto, že na hranici veršov zviazaných homonymným rýmom často stoja v istom zmysle odlišné slovné formy

(slovo oproti dvom alebo i viacerým slovám, napr.: *podnos — pod nos, osud — o sud, rád záhradníčil — rad záhrad ničil*). Takéto prípady inšpirujú uvažovať o závere, že na rozdiel od polysémie homonymia vlastne prekračuje hranice lexiky a stáva sa aj vecou syntaxe, elementárnej syntaktickej konštrukcie — syntagmy. Platí to prinajmenšom o rovine realizácie (parole). Dve homonymné (rovnozvučné) formy sa nestretnú iba prostredníctvom slova ako fonologickej jednotky, ale aj prostredníctvom tvaru zloženého z dvoch slov, akým je napr. predložkový pád, alebo aj prostredníctvom plnovýznamových slov zviazaných syntagmaticky, napr.:

Len pokračovať musí, *musí muž.*
A keď to vieš, si povieš: *Musím už!*
(V. Turčány, Muž)

Ak bude smiešny s tvárou snehuliaka
zas hučať do vás celý január,
povedzte mu, že ten, kto *nehu láka,*
po prvé *nehuláka,*
po druhé nemá zamrznutú tvár.
(V. Turčány, Snehuliak)

Ešte treba dodať, že predstava o opakovaní výrazu sa pri homonymnom rýme nevsugerúva natoľko ani vtedy, keď sa rýmujú jednoslovné homonymá. Potvrdí to aj porovnanie vyššie citovaného príkladu na polysémický rým *(koruna — koruna)* s nasledujúcim, v ktorom sa rýmujú homoformy *nežnú* (príd. meno) a *nežnú* (tvar slovesa):

Ach, na pieseň
— krásnu i v žiali
a *nežnú* —
tie túžby zmeň!
Tých, ktorí siali,
a *nežnú.*
(V. Turčány, Akoby žiaľ)

Významová vzdialenosť tvarov prídavného mena a slovesa je silnejšia ako ich zvuková zhoda, v dôsledku čoho sa presadzuje predstava, že tu ide o dve odlišné slová, a nie o opakovanie výrazu. Pretože hľadanie príslušných významov rýmujúcich sa homoným pribrzďuje vnímanie, vo významovom pláne strofy (básne) majú takéto miesta uzlové postavenie: výrazná forma je schopná uniesť maximálne významové a funkčné zaťaženie a zároveň je schopná „zaručiť", že k prijímateľovi sa dostane správna informácia. Preto ani v homonymnom rýme netreba vidieť výrazovú samoúčelnosť, ale dialektickú spätosť obsahu a formy.

Ako sme už naznačili, skutočné funkčné možnosti polysémie a homonymie v umeleckom štýle treba spájať s dynamikou (variabilitou) vzťahu medzi slovom a kontextom. Keďže pred vstupom do textu je takéto slovo sémanticky mnohoznačné, jeho prvý dotyk s okolím (s ostatnými výrazovými prostriedkami) môže byť založený na zámernej falošnej významovej orientácii, ako ju začína predznamenávať kontext. Nasledujúci (širší) kontext však vráti alebo aspoň pribrzdí významový pohyb, „odštartovaný" po prvom stretnutí slova s jeho kontextovým okolím. Takto sa vytvára kontrast medzi kontextmi textu a možnými významami polysémického a homonymného slova. Zároveň vzniká aj kontrast (napätie) medzi potenciálnymi významami slova: prvým, aktualizovaným „v službe" falošnej sémantickej orientácie, a druhým, ktorý sa na pozadí nasledujúceho (širšieho) kontextu presadzuje ponad predchádzajúci ako „skutočný" význam slova. Z takejto postupnej významovej špecifikácie viacvýznamového slova, z tohto sémantického protipohybu sa funkčne nasycuje napätie, exponuje sa vyššie spomínaný kontrast ako silný slohový podnet, ako zdroj emocionálno-estetických kvalít textu.

Postupná sémantická aktualizácia viacvýznamového slova, opretá o falošnú významovú perspektívu, môže byť prostriedkom vtipného, humorného ladenia textu, napr.:

A poznáte Senicu?
Tam zas chytil jeden starký *opicu.*
„Starká!"
zvolal.
„Idem domov s *opicou*!"
Starká stála za dverami s rajnicou.
(Ľ. Feldek, Stratený zverinec)

Prvých päť veršov signalizuje, že slovo *opica* sa v texte používa vo svojom prvotnom význame „zviera, cicavec z rodu primátov". Šiesty verš toto významové vymedzenie slova spochybní, „prikáže" hľadať jeho iné — možné — významové uplatnenie. Tým sa, pochopiteľne, pristaví významový pohyb strofy, naruší sa rytmus textu. Na hranici dvoch kontextov vzniká kontrast medzi prvotným a aktualizovaným významom slova *opica* (= opiť sa: kto sa opije, podobá sa na opicu). Spätne sa celý text (strofa) nasycuje novou kvalitou: funkčná hra s významami slova ho zafarbuje humorne.

Podobne sa môžu využívať aj homonymá, čo tiež potvrdzuje, že funkčne sa polysémia s homonymiou stretá na tej istej rovine. Potvrdzuje to aj začiatok Válkovej básne *Vlak,* v ktorej fungujú homonymá *upískaný*[1], *upískaný*[2]. Kontext prvých piatich veršov najprv posúva toto slovo ako

synonymum k existujúcemu významu „zašpinený", a teda by sa ako expresívne hovorové slovo malo vzťahovať na živú bytosť. Až z nasledujúcich veršov vysvitne, že ho treba spájať so slovom *pískať* (vlak, ktorý stále píska, je „upískaný"); ako homonymum sa stretáva s rovnozvučným slovom *upískaný* = ušpinený, ufúľaný (hovor. expr., pozri Slovník slovenského jazyka IV, s. 686). Celá báseň je takto vybudovaná na významovom protipohybe (zlome) vnútri jedného slova, ktorý vplýva aj na jeho zaradenie k lexikálno-sémantickej skupine slov:

Kto to píska na chlapčiská,
aký je to chuligán?
Pozri naň!
Čierny, samé sadze, celý *upískaný,*
píska, čo len vládze, blýska očami!

Píska vlak, iskrí vlak,
zrátaj, koľko hviezd tu je!
Dnes večer si píska každý,
kto v ňom cestuje.
(M. Válek, Vlak)

Na podobnom princípe budujú básnici aj obrazne, metaforicky organizovaný kontext. V rozmedzí významového poľa polysémického slova *zvonce* rozohral J. Smrek krehkú lyrickú hru o prvých plachých dotykoch lásky. Siločiary významového a výrazového pohybu pasáže sa zbiehajú v metafore, v otázke vyslovenej v piatom verši, ktorá je založená na oscilácii medzi dvoma významami slova *zvonce:*

Chlapec, oči bystré ako rys,
vyhľadáva zvonce, behá horou.
Ach convallaria majalis!
Už aj stojí s kytkou pred Violou.

Zvonia zvonce v prstoch, či v jej hlase?
Celý bez seba je z toho zvuku.
— Všetky dávaš mi? A čo ty chceš?
— Ja nič nechcem... Chcem len... bozkať ruku.
(J. Smrek, Nerušte moje kruhy)

Ako štylistický prostriedok sa polysémické a homonymné pomenovanie začleňuje do umeleckého textu dvojakým spôsobom. V prvom prípade — nazvime ho priamy, explicitný postup — napätie medzi potenciálnymi významami slova ako východisko a pozadie pre funkčné uplatnenie viacvýznamovosti (humor, obraznosť a pod.) pochádza zo stretnutia takéhoto slova v dvoch kontextových spojeniach. Dva minimálne kontexty „vy-

slovene" poukazujú na významy, v ktorých sa slovo v texte uplatňuje, napr.:

Skrslo v kravskej hlávke,
že sa ide okúpať
do potoka k lávke.

Ale – chyba lávky –
na klavíri doma
zabudla si plavky.
(J. Pavlovič, Plavky)

V tomto prípade prijímateľ nie je prinútený hľadať aktualizovaný význam slova; v texte sa bezprostredne poukazuje aj na reality, ktoré sú slovom pomenované. Preto autori oveľa častejšie využívajú druhý – implicitný – postup. V ňom ide o také využitie mnohoznačných výrazov, v ktorom sémantický rozptyl vyžaruje z jedného kontextového uplatnenia pomenovania. Takto sa zároveň vytvára priestor pre prijímateľove asociácie. Polarizácia významov výrazu ako zdroj funkčnej aktivity pomenovania, podmienenej individuálnym kontextom (kontextmi), sa potom dokončieva za aktívnej účasti čitateľa (a to je vlastne dôležitý predpoklad súčasnej modernej literatúry). Príklad:

Dýnom-dánom,
dziny-dziny,
a huslista Paganini
chytil v Gdyni
kobylku.
Na husliach mu teraz drží
štyri drôty,
na ktorých on vyrezáva
krásne nôty.
Jeho sláčik podobá sa na pílku.
(Ľ. Feldek, Stratený zverinec)

Polysémia, resp. homonymia sa môže stať výrazovo-významovým podhubím náročnej hláskovej inštrumentácie, založenej na tvorivých možnostiach jazyka, napr.:

Dal si osol v Oslo sólo,
Osliu serenádu.

Tancoval, až dostal hlad
a smäd.
Na oslicu kričal hneď:

„Prines mi limonádu
a med!
A poriadne to osoľ!"

Oslica osla osloví:
„Nebudem soliť oslovi!
Keď si osol, sám si osoľ!"
(J. Navrátil, Osol v Oslo)

Okrajovo ešte spomenieme dve oblasti, ktoré počítajú s významovou mnohoznačnosťou a formálnou totožnosťou, rovnozvučnosťou výrazu. Máme na mysli jednak stručne a vtipne formované myšlienky, aforizmy a jednak niektoré druhy hádaniek (napr. súzvučka).

Záver. Náš rozbor ukázal, že funkčné možnosti homonymie a najmä polysémie sú oveľa bohatšie, ako sa doteraz predpokladalo (napr. Kurkowska — Skorupka, 1959). Najviac odvahy vyskúšať nosnosť mnohovýznamového výrazu ukázali autori píšúci pre deti a mládež. Ich verše sú plné prekvapujúcich nápadov, formálne sú náročné a pritom vtipné, šarmantné i poeticky krehké, blízke deťom. Platí to predovšetkým o tvorbe tých autorov, ktorí sa snažia oslobodiť poéziu od mentorstva, didaktizmu a moralizátorstva, a spoliehajúc sa na fantáziu a múdrosť detí, neboja sa tvorivého experimentu so slovom. Konkrétne tu možno spomenúť M. Válka, J. Navrátila, J. Pavloviča, ale najmä Ľ. Feldeka.

Autori veršov pre dospelých využívajú významové napätie vnútri viacvýznamového slova a variabilný vzťah medzi ním a kontextom predovšetkým ako prostriedok obraznej výstavby textu. Veď druhotné významy polysémického slova sú vlastne jednoslovnými lexikalizovanými metaforami, ktorých pôvodná obraznosť sa zotrela. V umeleckom texte sa táto „umŕtvená" hodnota slova môže novo aktualizovať, aby prekvapivo metaforicky zaiskrila, a tak obraznosťou nasýtila celý text. V tomto zmysle autori ešte neobjavili všetky možnosti slova.

Rozbor potvrdil aj to, že polysémia s homonymiou ako štylistické prostriedky sú v mnohom funkčne príbuzné (rovnaké). No polysémia predsa len stojí hierarchicky vyššie, a to tak kvantitatívne, ako aj kvalitatívne. Zato homonymia sa špecificky uplatňuje vo funkcii homonymných rýmov, teda v oblasti, kde využitie polysémických pomenovaní naráža na zrejmé ťažkosti.

Literatúra

BLANÁR, V.: Od myšlienkového odrazu k lexikálnemu významu. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 99—116.
DVONČ, L.: O polysémii a homonymii z hľadiska gramatického rodu. Jazykovedný časopis, 11, 1960, s. 104.

FILIPEC, J.: Synonyma v jednojazyčném slovníku. In: Lexikografický zborník. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953, s. 83–99.
FILIPEC, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961. 383 s.
FINDRA, J.: Poznámky k výkladom o významovej stránke slov. Slovenský jazyk a literatúra v škole, *11*, 1965, s. 217–221.
HORECKÝ, J.: O homonymii v terminológii. Slovenské odborné názvoslovie, *5*, 1957, s. 289–298.
KURKOWSKA, H. – SKORUPKA, S.: Stylistyka polska. 3. vyd. Warszawa 1959, s. 139.
MATHÉ, S.: Mnohoznačnosť a vágnosť jazykových výrazov. Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 24–31.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977. 444 s.
PECIAR, Š.: O homonymite neohybných slov. Slovenská reč, *20*, 1955, s. 337–343.
RIFFATERRE, M.: Kriteria pro stylistický rozbor. In: Teorie informace a jazykověda. Praha 1964, s. 255 n.
SEKANINOVÁ, E.: Z lexikografickej problematiky. Slovenská reč, *19*, 1954, s. 78–82.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968. 6 zv.

Ján Kačala

SLOVESÁ V SPOJENIACH SO SUBSTANTÍVOM **POZORNOSŤ**

1. V súčasnej spisovnej slovenčine je v oblasti slovnej zásoby zreteľná nielen tendencia tvoriť zo spojení typu adjektívum + substantívum jednoslovné pomenovania (t. j. tendencia po univerbizácii), lež aj opačná tendencia používať namiesto jednoslovného slovesného vyjadrenia dvojslovné (alebo aj viacslovné) vyjadrenie typu sloveso + podstatné meno (t. j. tendencia po multiverbizácii). Tieto dve odlišné tendencie sa týkajú predovšetkým dvoch základných slovných druhov – podstatných mien a slovies – a bezprostredne súvisia s rozmanitosťou sfér, v ktorých sa používa spisovný jazyk: univerbizačná tendencia je charakteristická pre hovorový štýl, resp. pre hovorenú podobu spisovného jazyka, kým multiverbizačná tendencia zasa pre odborný (náučný) štýl, resp. pre písanú podobu spisovného jazyka. (O procese univerbizácie a multiverbizácie v súčasnej spisovnej češtine, najmä so zreteľom na synonymické vzťahy medzi takto vzniknutými pomenovaniami porov. Jedlička, 1974, s. 170–173.)

Progresívnosť, resp. priebojnosť multiverbizačnej tendencie sa už dávnejšie konštatuje aj v slovenskej jazykovednej literatúre (porov. Pauliny –

Ružička — Štolc, 1968, s. 124) a najnovšie priniesla o nej dôkazy v osobitnom článku M. Pisárčiková (1977). Rozmnožovanie dvojslovných alebo viacslovných vyjadrení typu sloveso + podstatné meno dávame do súvisu s rozširovaním sféry odborného vyjadrovania. S vysokou frekvenciou týchto spojení v prejavoch odborného a publicistického štýlu súvisí aj ich častý výskyt v hovorených prejavoch.

2.0. K spojeniam typu sloveso + podstatné meno patria i spojenia mnohých slovies s podstatným menom *pozornosť*, napr. *vyvolať — vyvolávať pozornosť, pritiahnuť — priťahovať pozornosť, zaujať — zaujímať pozornosť, upútať — upútavať pozornosť; zamerať — zameriavať pozornosť na niečo, obrátiť — obracať pozornosť na niečo, prejaviť — prejavovať pozornosť niečomu; odviesť — odvádzať pozornosť od niečoho, odvrátiť — odvracať pozornosť od niečoho.* Tieto a ďalšie spojenia slovies istého významového okruhu s podstatným menom *pozornosť* hodnotíme ako ustálené spojenia špecifického typu, ktoré sa odlišujú tak od voľných spojení, ako aj od frazeologických jednotiek. V Slovenskej gramatike sa spojenia typu *mať námietky, poskytnúť úľavu* a pod. pokladajú za „združené pomenovania, ktorých základom je sloveso", a zaraďujú sa do širšej skupiny ustálených spojení, medzi ktoré patria ďalej frazeologické jednotky a idiomy, prirovnania a prislovia (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 122—128).

2.1. Špecifickosť spojení typu sloveso + podstatné meno je v tom, že hoci sa skladajú zo samostatných lexikálno-gramatických jednotiek, v texte fungujú ako jedna pomenovacia jednotka; možno teda rozoberať lexikálne a gramatické vlastnosti jednotiek vchádzajúcich do takých spojení, ale treba mať na mysli, že tieto jednotky majú spoločný význam, daný spojením alebo celkom. J. Oravec (1967, s. 75—76) tu napr. hovorí o zrastaní niektorých gramatických predmetov „so starými prechodnými slovesami širokého rozsahu" a o utváraní lexikálnych jednotiek — ako príklad uvádza spojenie *dávať pozor.*

3.0. Slovesná zložka spojení typu sloveso + substantívum *pozornosť* je vymedzená súhrnom gramatických aj lexikálnych vlastností. Ide o slovesá subjektovo-objektového typu s priamym objektom, ktoré predpokladajú a vyžadujú vyjadrenie východiskovej i zasahovanej substancie slovesného deja osobitným pomenovaním (ich intenčná hodnota v schéme: ← V →). Funkciu priameho objektu má práve podstatné meno *pozornosť (pripútať — pripútavať pozornosť, vzbudiť — vzbudzovať pozornosť).* Popri priamom objekte má istá skupina slovies nepriamy objekt v datíve *(venovať pozornosť niekomu, niečomu; prejaviť — prejavovať pozornosť niekomu, niečomu; preukázať — preukazovať pozornosť niekomu, niečomu);* iná skupina má nepriamy objekt v akuzatíve s predložkou *na (obrátiť — obracať pozornosť na niečo, zamerať — zameriavať pozornosť na niečo, zacieliť — zacieľo-*

vať pozornosť na niečo, upriamiť — upriamovať pozornosť na niečo) a napokon ďalšia skupina slovies má nepriamy objekt v genitíve s predložkou *od (odvrátiť — odvracať pozornosť od niečoho, odpútať — odpútavať pozornosť od niečoho, odlákať pozornosť od niečoho;* keďže v tejto skupine ide o slovesá utvorené predponou *od-*, máme tu do činenia so symetriou predpony a väzbovej predložky). Okrem určení podmienených väzbou môžu sa slovesá v spojeniach so substantívom *pozornosť* voľne spájať s adverbiálnym určením spôsobu, resp. prostriedku *(vyvolať — vyvolávať pozornosť niečím, pripútať — pripútavať pozornosť niečím)* alebo s adverbiálnym určením miesta *(odviesť — odvádzať pozornosť niekam)*, ktoré je synonymné s nepriamym objektom.

Z lexikálneho hľadiska je skupina slovies spájajúcich sa so substantívom *pozornosť* spojená všeobecným významovým prvkom „usmerňovať, orientovať". Podľa toho, či sa pozornosť orientuje na východiskový bod slovesného deja, na cieľ činnosti alebo smerom od cieľa činnosti, rozlišujeme tri skupiny slovies v spojeniach so substantívom *pozornosť*.

3.0.1. Orientovanie pozornosti ako priameho objektu deja na východiskový bod slovesného deja vyjadrujú slovesá *pritiahnuť — priťahovať pozornosť, vyvolať — vyvolávať pozornosť, zaujať — zaujímať pozornosť, pripútať — pripútavať pozornosť, pútať — upútať pozornosť, vyžiadať si — vyžadovať si pozornosť, vzbudiť — vzbudzovať pozornosť, napnúť — napínať pozornosť, vzbudiť — vzbudzovať pozornosť, napnúť — napínať pozornosť, zamestnať — zamestnávať pozornosť, vynútiť si — vynucovať si pozornosť, zaslúžiť si — zasluhovať si pozornosť* a ďalšie.

Príklady (čerpáme ich z lexikálnej kartotéky Jazykovedného ústavu Ľud. Štúra SAV):

Táto hlava, strapatá a nestrihaná bohvie odkedy — ako magnet *priťahuje* Jankovu *pozornosť*. (Rázusová-Martáková) — Kapčoň neodpovedá. Jeho *pozornosť zaujala* malá žienka, opierajúca sa o veraje chalupy. (Jašík) — Z novoangažovaných členov *upútal pozornosť* hereckým a speváckym výkonom E. Heřman. (Hoza) — [Otázka] niekedy síce pokojne spočíva alebo tkvie, zato inokedy nalieha, *vyžaduje si* alebo aj *vynucuje si* našu *pozornosť*, a vôbec sa natíska. (tlač 1965) — Ale táto správa vtedy *nevzbudila pozornosť* nikoho. (Slovenské pohľady 1954) — *Pozornosť si zasluhuje* napríklad dvojstránková, no pritom hlboko výstižná charakteristika P. O. Hviezdoslava. (M. Bakoš) — *Snažil sa budiť* čo najmenej *pozornosti*. (J. Horák) — Vo vyšších polohách brest horský, v nižších polohách brest poľný *zaslúžili by si* viac *pozornosti* a starostlivosti. (Kňazovický)

Orientovanie pozornosti na činiteľa slovesného deja sa v daktorých prípadoch zvýrazňuje použitím predmetu vyjadreného akuzatívom zámena *seba* v spojení s predložkou *na:*

Na Ľubomíra Feldeka čakali o to netrpezlivejšie, že *na seba upútal pozornosť* už svojimi prvými veršami. (tlač 1961) — Dve skupiny mali prebehnúť cez dolinu do protiľahlej mladiny, tretia... *mala upútať pozornosť* nepriateľa *na seba.* (Krno)

3.0.2.0. Orientovanie pozornosti ako priameho objektu deja na cieľ (adresáta) slovesného deja vyjadrujú slovesá *zacieliť — zacieľovať pozornosť na niečo, zamerať — zameriavať pozornosť na niečo, zamieriť — zamierovať pozornosť na niečo, obrátiť — obracať pozornosť na niečo, upriesť — upierať pozornosť na niečo, upriamiť — upriamovať pozornosť na niečo, orientovať pozornosť na niečo, sústrediť — sústreďovať pozornosť na niečo, koncentrovať — skoncentrovať pozornosť na niečo, zaviesť — zavádzať pozornosť na niečo, zaostriť — zaostrovať pozornosť na niečo, strhnúť — strhávať pozornosť na niečo* a niektoré iné.

Príklady:

Albert sa tešil, že má možnosť odpútať sa od neposlušných myšlienok a *upriamiť pozornosť na zvuky* z diaľky. (Zván) — Sledovala výkyvy prstov, akoby sa tým, že *obrátila pozornosť na inú vec,* chcela zachrániť pred tým, čo teraz príde. (Figuli) — Hľadel som svoju *pozornosť obracať aj na iné dievčatá,* ale darmo. (Jégé) — Ďalej *sústredíme pozornosť na význam* špecifických objektívnych zákonov, pôsobiacich v socialistickej právnej nadstavbe. (Spišiak) — Dobre sa počúva hudba v pološere — oko odpočíva, farby a predmety neodťahujú naše zmysly, my *sústreďujeme celú pozornosť na tóny,* nič nás nevytrhuje. (Vajanský) — Kolenačky ju hľadal a *na ňu koncentroval všetku pozornosť.* (Kavec)

Ak sa slovesá tejto skupiny viažu s predmetom vyjadreným zodpovedajúcim tvarom zvratného zámena *sa,* cieľ činnosti, na ktorý sa orientuje pozornosť, je totožný s východiskovým bodom činnosti:

V stále širšej miere teraz *na seba obracia pozornosť* neodkladný problém zaistenia európskej bezpečnosti. (tlač 1953) — Nadaní opilci, krásni zaháľači — hovorí Jakov — už *prestali obracať na seba pozornosť.* (Slovenské pohľady 1946)

S predmetom vyjadrujúcim zacielenie pozornosti sa v zriedkavých prípadoch môžu spájať aj daktoré slovesá prvej skupiny:

Pousilujeme sa, aby sme *na ňu upútali pozornosť* celej továrne. (odb. tlač 1951)

S predmetom vyjadreným akuzatívom s predložkou *na* býva v istých prípadoch synonymné príslovkové určenie miesta vyjadrené inštrumentálom:

No piestik nebol ešte ani zďaleka hotový, keď *sa* po výkriku „Už ide!" *obrátila pozornosť* všetkých *iným smerom.* (Zúbek)

3.0.2.1. Druhá, oveľa menšia časť slovies tejto skupiny sa viaže s predmetom v datíve. Výrazným predstaviteľom tejto skupiny je sloveso *venovať,* ktoré má v spojení so substantívom *pozornosť* a s nepriamym pádom v datíve v písaných, ale aj hovorených prejavoch vysokú frekvenciu; ďalej sem patria slovesá *prejaviť — prejavovať pozornosť niečomu, preukázať — preukazovať pozornosť niečomu.* Substantívum *pozornosť* býva v spojení so slovesom *venovať* veľmi často rozvité adjektívom vyjadrujúcim najmä intenzitu alebo mieru: *primeraný, náležitý, zodpovedajúci, dostačujúci, zvýšený, veľký, mimoriadny, sústavný, stály, osobitný, plný, prvoradý.* Okrem adjektív sa ako rozvíjacie vetné členy používajú zámená *všetok, nijaký, toľký, koľký* a neurčité číslovky *málo, veľa, hodne, trocha,* resp. aj zámená *koľko, toľko,* s ktorými sa substantívum *pozornosť* spája v tvare genitívu singuláru.

Príklady:

Dnes *nemienim pozornosť venovať kvetom.* (Gabaj) — Právnici zas *musia* veľkú *pozornosť venovať ekonomickým otázkam.* (Spišiak) — No prečo *tomuto umeniu nevenujeme* aj teoretickú *pozornosť?* (A. Mráz) — Osobitnú *pozornosť treba venovať generálnej derogačnej klauzule.* (Luby) — Republika *venovala* zvýšenú *pozornosť organizácii hospodárskeho života.* (odb. tlač 1950) — Slovenská historiografia *venovala dejinám* baníctva pomerne *málo pozornosti.* (Ratkoš) — Autorka nevie proporcionálne rozložiť, *koľko pozornosti treba venovať jednotlivým postavám i scénam.* (Slovenské pohľady 1954) — Niektoré stranícke organizácie sa domnievajú, že *preukazujú* dostatočnú *pozornosť* školskej skupine ČSM. (zborník 1953)

3.0.3. Orientovanie pozornosti ako priameho objektu deja smerom od objektu deja vyjadreného predložkovým pádom vyslovujú slovesá *odviesť — odvádzať pozornosť od niečoho, odvrátiť — odvracať pozornosť od niečoho, odpútať — odpútavať pozornosť od niečoho, odtiahnuť — odťahovať pozornosť od niečoho, odlákať, odvábiť pozornosť od niečoho.*

Príklady:

Útočníci *potrebovali odviesť pozornosť od svojich úkladov* proti Egyptu. (tlač 1956) — Tým *sa odvádza pozornosť* koňa *od práce* podkúvača. (Hovorka) — Popritom *sa snažia* „revolučnými" heslami *odvábiť pozornosť od zanášania formalistických tendencií* do súčasného úsilia o socialistický realizmus. (tlač 1960) — ... to na chvíľu *odvrátilo* ich *pozornosť od vlastných osudov.* (Ondrejov) — [Krása krajiny] prestáva byť pláštikom na zaslepovanie, na *odvracanie pozornosti od* neraz *bezútešnej všednosti.* (tlač 1956)

Predmet (cieľ činnosti), od ktorého sa orientuje pozornosť iným smerom, môže byť totožný s východiskovým bodom deja: *Mysleli si, že tak odvrátia od seba pozornosť a dopomôžu si k zásluhám.* (Bednár)

S predmetom v genitíve v spojení s predložkou *od* je synonymné príslovkové určenie miesta:

Pochopiteľná túžba filmových publicistov objaviť vždy čosi nové, pomáhať zrodu ešte nehotového smeru *môže* veľmi rýchle *odvrátiť pozornosť inam.* (tlač 1966)

Niekedy sa spojenie typu *odvrátiť pozornosť* používa bez genitívneho predmetu s predložkou *od;* v takom prípade je substantívum *pozornosť* spravidla rozvité prívlastkom:

Igor vybadal túto jeho vlastnosť a vysvetlil mu plán, ako *odvrátiť pozornosť strážnych.* (Johanides) — „Veď sa človek nedotisne k oknu . . .“ hneď zatým vraví nevesta Gombárovie Zuze, aby *jej pozornosť odtiahla.* (Timrava)

3.1. Príklady, ktoré sme uviedli, ukazujú, že východiskovým bodom slovesného deja označeného slovesom v spojení so substantívom *pozornosť* býva pomenovanie osoby aj neosoby, resp. živej bytosti aj neživého predmetu alebo javu. Ide napospol o substancie, ktoré majú k slovesnému deju aktívny vzťah, sú teda agensom, resp. činiteľom slovesného deja. Zreteľné je to pri slovesách prvej skupiny, ktoré vyjadrujú orientovanie pozornosti na činiteľa deja, ale najmä pri slovesách druhej a tretej skupiny, ktoré vyjadrujú orientovanie pozornosti na cieľ (adresáta) deja, resp. v smere od cieľa deja. Za neaktívny, resp. pasívny možno označiť vzťah východiskovej substancie k deju iba pri slovese *zaslúžiť — zasluhovať si pozornosť,* ktoré svojím významom patrí do prvej skupiny. Neaktívny, resp. pasívny je aj vzťah východiskovej substancie k deju pri slovese *dostať — dostávať sa do pozornosti,* ale tu ide okrem odlišnej sémantiky slovesa aj o konštrukčnú osobitnosť v tom, že substantívum *pozornosť* nie je priamym objektom slovesa.

3.2. Pri prevažnej väčšine slovies druhej a tretej skupiny, pri ktorých možno formantom *sa* vylúčiť priamy objekt a tým zmeniť intenčnú hodnotu slovesa, môže substantívum *pozornosť* vystupovať vo vete s takýmto slovesom v prísudku ako gramatický podmet; porov.: *Bádatelia sústredili pozornosť na teóriu.* → *Pozornosť bádateľov sa sústredila na teóriu.*

Príklady:

Obrátila sa pozornosť všetkých na nás a začali sme sa zhovárať o besednici. (Tajovský) — Z týchto dôvodov bude správne, keď *sa pozornosť* právnej vedy *uprie* na podrobnejší výskum vnútornej štruktúry právneho vzťahu. (Spišiak) —

Je preto jasné, prečo *sa upriamuje pozornosť* na objavy nových a racionálne využitie doterajších energetických zdrojov. (tlač 1971) — Jeho *pozornosť sa uprela* tým smerom, aby sa tehla nekazila. (J. Horák)

4. Substantívum *pozornosť* je — ako sme už naznačili — formálnym priamym objektom vymenovaných slovies. O objekte tu, pravdaže, možno hovoriť iba z čisto syntaktickej stránky; z pomenúvacej stránky, ako sme už konštatovali, tvoria spojenia typu *upriamiť pozornosť, venovať pozornosť* jednu jednotku. Lexikalizáciu týchto spojení ukazuje i to, že slovesá druhej a tretej skupiny, pri ktorých ide o zacielenie pozornosti na cieľ, resp. smerom od cieľa činnosti, priberajú ďalší, a to nepriamy predmet: slovesá druhej skupiny predmet v akuzatíve s predložkou *na*, slovesá tretej skupiny predmet v genitíve s predložkou *od*. Je pozoruhodné, že rozoberané spojenia slovies so substantívom *pozornosť* nemajú plnohodnotný jednoslovný synonymný náprotivok (ak, pravda, za takýto náprotivok nepokladáme zodpovedajúce zvratné slovesá, ktoré sa používajú bez substantíva *pozornosť: zamerať pozornosť na čo — zamerať sa na čo, sústrediť pozornosť na čo — sústrediť sa na čo, venovať pozornosť čomu — venovať sa čomu*).

Samo substantívum *pozornosť* s významom „zvýšený záujem o niekoho alebo o niečo" (porov. Slovník slovenského jazyka III, s. 403) ako abstraktné pomenovanie sa v rozoberaných spojeniach používa výlučne v singulári.

Úlohu nepriamych objektov (akuzatívneho s predložkou *na* a genitívneho s predložkou *od*) pri slovesách druhej a tretej skupiny majú pomenovania osoby aj neosoby, resp. živej bytosti aj neživého predmetu alebo javu; zreteľne to ukazujú príklady, ktoré sme v texte uviedli.

5. Na záver: Náš rozbor syntaktickej i sémantickej stránky slovies spájajúcich sa so substantívom *pozornosť* do spoločnej pomenovacej jednotky ukázal, že ide o počtom dosť veľkú a sémanticky zreteľne vymedzenú skupinu slovies. Z hľadiska sémantickej spájateľnosti je pri nich rozhodujúca tá črta, ktorú možno vystihnúť výrazmi usmerňovanie, resp. orientovanie niečoho istým smerom. Bohatý okruh slovies spájajúcich sa so substantívom *pozornosť* aj vysoká frekvencia týchto spojení najmä v prejavoch náučného rázu, resp. z inej strany v písaných prejavoch spisovného jazyka presvedčivo ukazujú progresívnosť tohto pomenovacieho postupu v dôležitých sférach vyjadrovacej praxe v súčasnej spisovnej slovenčine.

Literatúra

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. 1. vyd. Praha, Universita Karlova 1974, s. 170—173.

ORAVEC, J.: Väzba slovies v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 75—76.

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 122—128.
PISÁRČIKOVÁ, M.: Synonymické vzťahy pri ustálených spojeniach typu *dať súhlas*. Slovenská reč, 42, 1977, s. 144—153.
Slovník slovenského jazyka. Zv. 3. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 403.

Oľga Sabolová

JAZYKOVO-ŠTYLISTICKÉ STVÁRNENIE PASTIERSKEHO ARCHETYPU V KRÁTKEJ PRÓZE M. FIGULI

Slovenský vrchársky človek spätý s prírodou a jeho vnútorný svet sa stal stredobodom umeleckého zobrazenia v tvorbe mnohých slovenských spisovateľov. Stvárnila ho vo svojom diele aj M. Figuli. Jazykovo-štylistickým osobitostiam prozaickej tvorby M. Figuli venovali pozornosť najmä F. Miko (1966; 1969, s. 133—161), potom J. Ružička (1964), M. Šalingová (1962), A. Šebestová (1964) a iní. Krátke epické žánre autorky sa z tohto hľadiska dosiaľ neanalyzovali. V tomto príspevku sa sústredíme na niektoré jazykovo-štylistické a jazykovo-kompozičné postupy v poviedke *Horali* (1959).

Otázku ľudskej „dôvery a viny" (Rampáková, 1959, s. 255), ktorú stvárnili mnohí slovenskí spisovatelia, M. Figuli rieši originálne. Autorka vie čitateľa pripútať k textu udržiavaním napätia a jeho gradácie od začiatku do konca príbehu. Svoju úlohu na realizácii napäťového prvku majú aj jazykovo-štylistické prostriedky.

Predmet autorkinho záujmu — jednoduchý robotný vrchársky človek s jeho filozofiou a prácou je zasadený do prostredia, v ktorom sa rodí, rozvíja a dotvára jeho naturel a v ktorom ako jedinom sa môže naplno realizovať. Vytrhnutie z tohto „prirodzeného" prostredia vyvoláva v tomto človeku zásadný konflikt, je príčinou jeho vnútorného rozvratu a osobnej tragédie.

Všimnime si podrobnejšie úvodnú pasáž poviedky:

Bolo ich vídať kráčať z hôr koncom každého týždňa, bolo ich vídať kráčať vždy piatich a každého popoludnia v sobotu. Schodili z vrchov, kde po úbočiach sadili mladé smrečie, ešte cintľavé, jemnučké a s jarabejúcimi sa odtienkami nevyzretej zelene na mládnikoch. Ledva sa ešte priberali k životu a ruka človeka, hrubá a ťažká, poľahky by ich mohla dokaličiť. Lenže oni mali v krvi sadenie

smrečkov, robievali to už ich praotcovia a z pokolenia na pokolenie dedila sa láska i zručnosť v robote. S koreňmi sadeníc vkladali do zeme aj kus srdca, ako sa to patrí na chlapov a na poriadnu chlapskú robotu. (s. 180)

Hneď na začiatku ukážky sa stretávame s opakovaním výrazov, ktoré majú gradačnú funkciu a zároveň zaraďujú príbeh do časovo-priestorových súvislostí. V opakovaní úseku *bolo ich vídať kráčať* sa vyvoláva predstava rytmického pohybu; tu ako keby jazykové jednotky boli echom chôdze. Jazykové stvárnenie poviedky nesie od samého začiatku pečať výraznej lyrizácie. Od línie rozprávania, ktorá bohato využíva slovesné tvary v minulom čase *(bolo ich vídať, schodili, sadili)* cez kontrast *(mladé smrečie, cintľavé, jemnučké, s odtienkami nevyzretej zelene na mládnikoch — ruka človeka, hrubá a ťažká)*, posilnený synekdochou *(ruka)*, autorka prechádza do úvahového pásma, ktoré signalizuje konektor *lenže* (o funkcii konektorov pri výstavbe textu porov. Mistrík, 1975). Po tomto pásme sa posilňuje gnómickosť slovesného deja. Lexikálne prvky *z hôr, z vrchov, po úbočiach, mladé smrečie, sadenie smrečkov, na chlapov, na poriadnu chlapskú robotu* signalizujú pastiersky archetyp (k termínu Miko, 1969, s. 209 a i.). V texte sa tento archetyp pripomína na mnohých miestach; zavše v explicitnej podobe:

Si horal a musíš vedieť preskočiť dolinu. (s. 187) — Rajse sa nijaká svojvôľa nesprotivila. Bola z hôr, a tým je povedané všetko. (s. 190) — Každý musí uznať, že krv je krv, a čo tá káže, musí sa robiť. Neopustili by ani za svet svojho druha a nenechali ho samotného v nešťastí. Každý z nich vedel: Si horal, a horalov spája popri biede aj nešťastie. Bez Vasila nevrátia sa do hôr. (s. 209) — Ukázalo sa, že hora má ľudskejšie srdce, ako má človek, hora dala Vasilovi obuv, aby nemusel bosky sadiť smrečie v mrazivom počasí. Hora najlepšie rozumie horalovi. Taký je už zákon vrchov. (s. 210)

Princíp lyrizácie sa na tematickej rovine poviedky načrtáva v symbióze človeka a prírody. V úvodných textových pásmach má príroda charakterizačnú funkciu, pričom zároveň odhaľuje svet svojich ľudí, dotvára človeka, obnažuje pastiersky archetyp.

Ukážky:

Teraz je to už silná ženská. Rozrástla sa na nepoznanie, ale ľudia pod vrchmi vravia, že keď mala tak polovicu Kristových rokov, bola tenká sťa vŕbový prút. Pravda, prút, pod ktorého kôrou dusilo sa mliečne drevo, plné voňavej, sviežej šťavy, že ti až cez zuby pretekala, keď si na ňu myslel. Veď každý z vás možno krútil kedysi píšťalky z vrbiny a vie, čo je to taký prút, keď do neho vojde mladosť a jar. (s. 189)

Keď sa na ňu dívate, zdá sa vám plná, zvlnená, mohutná akoby sa boli do nej preliali všetky tvary kraja, z ktorého prišla. Na širokých pleciach akoby jej

rástli hory a na objemných bokoch akoby sa mala plodiť úroda pre celý kraj. (s. 189)

V jadre poviedky je príroda aj prostriedkom na zvyšovanie napätia; v závere poviedky preberá úlohu ochrankyne človeka z hôr a vykonávateľky spravodlivosti.

Ukážka:

Vari aj ten mŕtvy v potoku chcel utiecť pred čímsi zlým, čo ho čakalo. Prečo inak by bol utekal? Lenže prameň sa mu zahľadel do očí a všetko z nich vyčítal. Držal ho v moci a nepustil od seba, kým neprídu ľudia, aby vyniesli nad ním rozsudok. No potok nemá ľudskej múdrosti, aby vedel, že ľudí môže na ceste predbehnúť smrť, že smrť je najvyšší sudca, a tak smrť rozsúdila sama o človeku bez ľudí. Môžbyť, že ten vojak bol tiež nevinný, tiež ho niečo náhodné naplnilo strachom. Nemal utekať, mal sa brániť, ako sa bude brániť Vasil pred zákonom. (s. 203)

Obraz prírody je vlastne metaforickým svetom, v ktorom sa priamo i sprostredkovane odráža konanie a vnútorný svet postáv. Ide v podstate o náznak rozprávkového kompozičného princípu, ktorý harmonicky zapadá do vykreslenia čarovného, ale aj ťažkého vrchárskeho života.

Napätie, sprievodný znak poviedky, autorka zvyšuje začleňovaním „lyrických digresií" (Mistrík, 1968, s. 41) do mikroštruktúry i makroštruktúry textu vždy vo chvíli očakávaného zlomu; po ich doznení sa vracia k predchádzajúcemu motívu najmä pomocou anafory, epifory, epizeuxy, paralelizmu a iných štylistických figúr, ktorými „posúva význam slova a dáva im novú kvalitu" (Mistrík, 1968, s. 45). J. Mistrík v takýchto prípadoch hovorí o skrytých medzitextových kontaktoch (s. 99). Príklady:

... všetky úbočia i cesty *smerovali k nemu. Smerovali k nemu* i kroky horalov. — A *krv* v žilách, to je zázračná vec. *Krv* im dávala povel... (s. 181) — *Treba bude* ponaprávať, čo pokazil. *Treba bude* rozveseliť Vasila... (s. 186) — *Nech ťa* najprv hľadajú. *Nech* si *ťa* nájdu. *Nech* majú s tebou robotu. (s. 187) — Bolo ich *osem, osem* statných chlapských nôh. (s. 188) — Jej *kraj* totiž, *kraj* polonín, povestný je pletením košov. (s. 190) — *Všetci ho poznali* a bola ich plná putika. *Všetci ho poznali* ako mladého, silného, o kráse ani nehovoriac. — *Hrával na harmonike. Hrával* často i v tejto krčme, lenže to treba počuť ako. *Hrával na* starej Rajsinej *harmonike.* — *Roky* a *roky* povaľovala sa medzi truhlicami na pôjde. (s. 191)

Opakovanie výrazu, ktoré je v službách rytmizácie a lyrizácie, na niektorých miestach prechádza do refrénovitosti. Výrazným refrénom sa v poviedke stávajú aj tematické dominanty — obraz mŕtvoly a obraz baganči. Druhý obraz je metonymickým posunom, ktorý autorka využíva na nie-

koľko kompozičných „úloh". Baganče sú 1. prostriedkom na poznávanie ľudí, na odhaľovanie ľudských povâh a charakterov, 2. príčinou Vasilovho nešťastia, 3. motívom vraždy a 4. Vasilovým charakterizačným prvkom.

Hlavnú postavu — Vasila Andrušku — M. Figuli nezachytáva komplexne, vykresľuje len jej základné vlastnosti; zobrazuje ho nepriamo — najviac informácií o ňom podávajú jeho druhovia a známi. Príklady:

a) Rajsa musí takýmto veciam dobre rozumieť. Je z hôr a pozná ľudí. Keby to bol tento tu (ukazuje palcom na Mašlonku), to by verila. Ale Vasil? (A preniká ho celého pohľadom). Ten to nemá v rukách. Len sa na ne prizrite. Má v nich muziku a sadenie smrečkov.

— Pravda, Vasil?

A potom, kto takto chytá harmoniku (Rajsa načahuje sa na zem za ňou), kto ju takto chytá, nemôže vraždiť. (s. 204)

b) — Neverím! — povedala rozhodne Rajsa. — Prsty sa mu chveli na harmonike. Primnoho dobrého citu v nich mal, a také ruky nevedia zabíjať. Dajte sa už raz presvedčiť, chlapi, ja to bezpečne poznám. Celý život sedím za týmto pultom a prizerám sa na ľudí, sledujem ich. (s. 211)

V prvom úryvku sa prelína pásmo autorskej reči a reči postavy (*Rajsa m u s í takýmto veciam dobre rozumieť*). Vzťah interných jazykových jednotiek a situačných komunikačných znakov má v ňom podobu dramatického textu (v zátvorkách sa zachytáva pásmo mimojazykových komunikačných prvkov).

Druhý úryvok je jazykovo „priezračnejší". Pásmo autorskej reči a reči postavy má tu jasne vyznačené hranice. Komunikačná situácia sa skladá z jedného expedienta a z viacerých percipientov (zachytených oslovením *chlapi*). Charakteristika hlavnej postavy sa v obidvoch prípadoch realizuje synekdochicky (pars pro toto).

Hlavná postava jednoznačne reprezentuje pastiersky archetyp. Ide o človeka s jednoduchou filozofiou, s chlapskou úprimnosťou a otvorenosťou. Jeho reč aj v zásadných životných situáciách je vyrovnaná, pokojná, „chlapská" (o „chlapskej" reči u Chrobáka pozri Miko, 1972). Prevládajú v nej rytmicky krátke úseky, dôrazové zámená, je tu pregnantný hovorový kolorit, jednoduchý konštrukčný paralelizmus, zvýšená frekvencia 1. a 2. osoby, sú tu signály apelovosti, sémanticky prevláda gesto „chlapskej hrdosti":

— Poďme, — povedal a bolo cítiť, že mu znova zosilnieva a spevnieva hlas. — Nebudem tu takto stáť do večera. Ak myslíte, že som to spravil ja, udám sa na žandárskej stanici. Ale vravím vám (a začalo mu pošklbávať ústa), že hoci som z kraja, kde sa ľudia často bijú, nikdy som nevidel, aby sa zabíjali. A s vami som sadil už dosť dlho smrečky, než bolo kedy, aby ste ma poznali. Som Vasil Andruško, a Andruškovci... (s. 185)

Do obrazu pastierskeho archetypu kompozične zapadá aj kontrast mesta a dediny. Mesto u M. Figuli negatívne ovplyvňuje konanie ľudí, ktorých domovom je príroda. Nezmieriteľný rozpor dvoch životných priestorov — sveta civilizácie a „prirodzeného" sveta — rezonuje v záverečnej myšlienke poviedky, zachytávajúcej vzťah človeka k človeku a k prírode:

Vasil znehybnie a myslí si:
Tu nie, tu nie, ale v horách by som vedel tak zahrať, že by sa stromy i zem rozospievali ľudským hlasom a oblaky na nebi váľali by sa od tej piesne ako spité. Tak by tam zahral, ale už sa nevráti. (s. 217)
Keď došiel povyše mesta, zastavil sa, ako bol sľúbil. Sadol si na cementový múrik mostíka, popod ktorý zurčal potok z hôr a dudral o horách. Chvíľu ho Vasil počúval, ale potom uprene sa zahľadel smerom k mestu, či neuvidí prichodiť z Rajsinej krčmy horalov. Človek naozaj nemôže žiť bez človeka, ak len nemá porušené opravdivé cítenie v sebe, a tak to bolo písané aj v zákonoch vrchov. (s. 217—218)

V jazykovo-štylistickej výstavbe poviedky má význačné postavenie sloveso. Tento slovný druh sa využíva na lyrizáciu, dynamickosť, gradáciu napätia a ako kompozičný prvok (na signalizovanie prechodu od opisu do rozprávania). Prvé tri funkcie možno pozorovať najmä pri hromadení slovies: ich opakovanie podporuje rytmické tendencie textu, a teda jeho lyrické podložie; aktualizačné kategórie slovesa na malej ploche stupňujú dynamickú líniu deja a zväčšujú kompozičné a sujetové napätie. Príklady:

Pomedzi krídla *prepletali sa* im výpary z nedávnych dažďov, *stúpali* a *hustli* na obzore. (s. 188) — Jeho kroky *upozornili* aj Mašlonku, že ktosi *vošiel* dnu, nuž *obrátil sa,* a len čo ho *zočil, skričal* rozjarený... (s. 191) — *Dorozprával, nalial* a *vypili si.* (s. 195)

Príznakovým vysúvaním slovesa na začiatky odsekov autorka zosubjektívňuje výpoveď, „zhusťuje" glutináciu textu (k termínu Mistrík, 1968, s. 11—28) a posilňuje rozprávanie ako základný makrokompozičný útvar poviedky. Na takto komponovaných výpovediach má významný podiel aj sústava intonačných prostriedkov, najmä dôrazu.

Svojimi poznámkami o niektorých jazykovo-kompozičných a jazykovo-štylistických osobitostiach v poviedke M. Figuli Horali sme sa usilovali ukázať na konkrétny spôsob stvárňovania pastierskeho archetypu v našej próze medzivojnového obdobia. Išlo nám predovšetkým o vymedzenie tematických prvkov, viažúcich sa pri realizácii na lexikálne jazykové jednotky, odrážajúce vrchársky život, „chlapský" svet a rečové osobitosti tohto prostredia. Lyrický prúd, ktorý vyteká najmä z metaforizácie prírodného

prostredia a zo symbiózy človeka a prírody, má v uvedenej poviedke — napriek výraznému dejovému pásmu — svojské štruktúrne vyznenie.

Literatúra

FIGULI, M.: Pokušenie. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1959. 259 s. (poviedka *Horali* na s. 180—218).
MIKO, F.: K syntaxi avantgardnej prózy. In: O literárnej avantgarde. Litteraria. 9. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 165—195.
MIKO, F.: Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969. 293 s.
MIKO, F.: Štylistická interpretácia slovenskej lyrizovanej prózy (Poetizácia hovorovosti u D. Chrobáka). In: Studia Academica Slovaca. 1. Prednášky VIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1972, s. 73—81.
MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 175 s.
MISTRÍK, J.: Štruktúra textu. 1. vyd. Bratislava, Československý rozhlas 1975. 93 s.
RAMPÁKOVÁ, L.: Doslov. In: Margita Figuli, Pokušenie. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1959, s. 246—256.
RUŽIČKA, J.: Margita Figuli, Tri gaštanové kone. In.: Štylistické rozbory umeleckých textov. Red. J. Mistrík, J. Ružička. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964, s. 112—121.
ŠALINGOVÁ, M.: Štruktúra textu epickej prózy. In.: Otázky prózy. Litteraria. 5. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 64—84.
ŠEBESTOVÁ, A.: K poetike lyrizovanej prózy. In: Z historickej poetiky. I. Litteraria. 7. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 211—222.

Matilda Hayeková

JÁN DAMBORSKÝ AKO LEXIKOGRAF

Pri 45. výročí smrti Jána Damborského (zomrel roku 1932) sa spomínali jeho gramatické práce. Veď z jeho „mluvníc" sa slovenskú gramatiku učili aspoň dve generácie päťdesiatnikov. J. Damborský bol seriózny a svedomitý autor učebníc. Solídne jazykovedné vedomosti si zveľaďoval napr. aj veľmi rozsiahlou korešpondenciou so známymi českými lingvistami, u ktorých si jazykovedné problémy overoval. Na poli slovenskej jazykovedy nemožno ho teda pokladať za málo významného jazykovedca ani obísť ho bez povšimnutia. V poprevratových rokoch J. Damborský vyplnil svojimi učebnicami slovenského jazyka veľkú medzeru a pomohol mladému slovenskému školstvu.

Po prevrate pociťoval J. Damborský potrebu slovníka slovenského ja-

zyka, ktorý by zachytil slovenskú frazeológiu. Jeho rukopisná pozostalosť (je v osobnom majetku J. Pöstényiho) ukazuje, že J. Damborský mal ten najlepší úmysel pracovať aj v lexikografii. Zachoval sa totiž fragment manuskriptu Damborského „frazeologického slovníka" — takto ho uvádza katalóg jeho rukopisných prác. Táto skutočnosť stavia J. Damborského do nového svetla — že sa totiž celým svojím životom aj dielom usiloval kráčať v stopách svojho veľkého vzoru A. Bernoláka.

Damborského rukopisný koncept slovníka je písaný na 275 rovnakých lístkoch. Obsahuje heslá od A do konca K. Heslá sú zapísané krasopisne, zdôraznený text je podčiarkovaný. Niektoré lístky obsahujú jedno až dve heslá, iné aj viac — podľa počtu významov daného slova alebo množstva príslušnej frazeológie.

Že tu nejde o čisto frazeologický slovník, ukážu heslá, ktoré sme na ukážku vybrali z jeho rukopisného slovníka. Autor zrejme váhal medzi frazeologickým a všeobecným slovníkom. Až redakčné triedenie by bolo zo záznamov konceptu utvorilo slovník jedného alebo druhého typu, príp. dva slovníky. Potrebné boli obidva — preto J. Damborský zbieral pre ne materiál.

Ako príklad uvedieme niekoľko spôsobov spracovania substantív (okrem iného poukazujú aj na autorovo hľadanie najvhodnejšej metódy):

b i č: Pletie na seba *bič* (= sám si pripravuje, zapríčiňuje trápenie, nešťastie).

Toto heslo autor nerozdelil na významy, uvádza len frázu k prenesenému významu.

c l o: dovozné, privozné, prievozné, priechodné, lodné, kotevné, ochranné, plavné, vývozné, návratné, zpiatočné, finančné.
Výrazy: clo uložiť, zaplatiť, vyberať, znížiť. — Clu podrobiť. — Clom zaťažiť. Clo sa platí z ceny, podľa... Oslobodený od cla, prostý, bez cla, bezcolný. — Vyhnúť sa clu. — Cla je 10 K.

Toto heslo je doložené len spojeniami a obsahuje aj zloženinu *bezcolný*.

Veľmi jednoducho je skoncipované odkazové heslo, v ktorom sa upozorňuje na jazykovú správnosť:

č a r o s t r e l e c spr. kúzelný strelec [!]

Viaceré významy vydelil Damborský napr. v tomto hesle:

d i e l o = 1. práca: Maj sa k dielu! Dal sa s chuťou do diela.
2. výrobok: Dielo chváli majstra. Dobré dielo samo sa chváli.
3. čin: To je jeho dielo.

Výlučne spojeniami doložil autor heslo *klobúk* a frazeológiou heslo *jablko.*

klobúk: smeknúť [!], dať na hlavu, stiahnuť. M.: Klobúk cukru, sp. je: homoľa cukru.

V hesle *klobúk* sa autor usiluje o jazykovú správnosť, ale nevyhol sa bohemizmu *smeknúť.*

jablko: Toľko nás bolo, že by jablko neprepadlo. Jablko nepadne ďaleko od stromu.

Slovesá sú v Damborského rukopise takto spracované:

baviť 1. *niekoho (sa) niečim:* Babička baví *vnúčatá* rozprávkami o vílach. bavíme sa hrou na [!] šachy.
2. *baviť sa s niekym:* Mladí sa radi bavia s mladými.

J. Damborský striktne zachoval rytmický zákon v tvaroch *niekym, niečim.*

Pri slovesných heslách spravidla uvádza rekciu:

bdieť *nad niekym, nad niečim:* Hospodár bdí [!] *nad svojím majetkom.* Boh okom nebeským *nad nami* bdieť bude (= chrániť nás bude). Predstavený musí bdeť *nad poriadkom* (= starať sa, pečovať o poriadok).

Damborského heslá citujeme v ich presnom znení vrátane vtedajšieho pravopisu aj bohemizmov, ktoré sa autorovi podvedome dostali do konceptu pri štúdiu českej lingvistickej literatúry a pri práci s českými pomôckami. V spracovaní hesiel je však zrejmé Damborského úsilie o jazykovú správnosť. Ukážu nám to heslá z oblasti adjektív.

bezodkladný *lepšie neodkladný:* bezodkladné, neodkladné odoslanie odpovedi, zprávy.

čarokrásny (o krajine) spr. [!] je: prekrásny, rozkošný; m. čarokrásny zjav spr. okuzľujúci zjav.

jadrný 1. = pevný, tuhý, výdatný, výživný: mäso, chlieb;
2. = obsažný: slovo, reč, myšlienka, sloh.

krušný = ťažký, nesnadný [!], trudný, ťažko dobytý: Bola to krušná práca. Je to krušný výsledok. [!] Prišli na nich krušné doby [!]. Bolo mu krušno, keď sa lúčil s domovom.

Veľmi stručne je spracovaná príslovka *kradmo:* k r a d m o = ukradomky

k r o m e 1. *príslovka:* Nemal nič krome jednu ovečku. Nedôverujem nikomu krome tebe.
2. *predložka s gen.:* Prišli všetci krome (= okrem) dvoch. Pracujeme každý deň krome (= okrem) nedele.

Viaceré heslá sú len načaté, nedokončené alebo len zaznamenané na rozpracovanie, napr.:

ctnosť, ctnostný
cudzojazyčný
cudzozemský
čeľaď, ž. gen. -i
čeľusť, ž. gen. -i

Zdá sa, že tieto heslá boli určené pre jazykový, nie pre frazeologický slovník, ako naznačuje gramatická charakteristika pri substantívach *čeľaď, čeľusť* a hniezdovanie adjektíva k substantívu *ctnosť.*

Spojky spracoval J. Damborský ako v gramatike. Do frazeologického slovníka takto spracované heslá nepatria.

a *je priraďovacia spojka,* ktorá spojuje priradené členy vety alebo priradené vety. Nikdy *a* = *ale:* Čakal som, že prídete, a neprišli ste = *ale* neprišli ste; Má-li [!] spojka *a* význam len zlučovací, nebýva pred ňou čiarka; má-li však význam dôrazu alebo protivy, dáme pred ňu čiarku: Mal som podivný sen, a to strašný.

a l e *spojka odporovacia,* má byť vo vete spravidla na prvom mieste. Nešťastie nechodí po horách, *ale* po ľuďoch. Janko je síce chudobný, *ale* veľmi poctivý. *Ale* keď som sa odtiaľ vracal, zablúdil som.
Na *druhom* mieste býva *však:* On *však* si jej nevšímal. Písal som mu, on *však* mi dosiaľ neodpovedal.

V tomto jedinom hesle J. Damborský exemplifikuje citátom, označeným skratkou *Jir. (On však si jej nevšímal).* Ide azda o vety preložené a vyexcerpované z Jiráskovho diela.

O rukopise J. Damborského sme sa dozvedeli až poldruha roka po odovzdaní do tlače práce Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945, preto s ním lingvistickú verejnosť dodatočne oboznamujeme na tomto mieste. Ako z ukážok vidieť, ide o prvý koncept, ktorý ešte nesie stopy váhania medzi všeobecným a frazeologickým slovníkom a svedčí o malých autorových lexikografických skúsenostiach. Podčiarkované partie a delenie hesiel na

významy, ich doloženie spojeniami aj frazeológiou, ako aj temer jednotná interpunkcia naznačujú, že autor si premyslel pracovný postup. Závažným nedostatkom jeho práce je, že heslá obyčajne dokladal vymyslenými „školskými" príkladmi a nie citátmi zo slovenskej beletrie. To je u J. Damborského rezíduum pracovnej metódy pri zostavovaní jeho „mluvníc".

DISKUSIE

Eugen Pauliny

POKRAČUJEME V DISKUSII O ORTOEPII

Môj diskusný príspevok k metodologickým problémom slovenskej ortoepie (Slovenská reč, *42*, 1977, s. 214—216) vyvolal živý ohlas. Reagoval naň doteraz J. Horecký (Slovenská reč, *42*, 1977, s. 346—350) a Á. Kráľ (Slovenská reč, *43*, 1978, s. 3—13 a s. 88—93). Ako už z bibliografických údajov vidieť, uvedené diskusné príspevky sú podstatne obšírnejšie než môj príspevok. Vychodilo by teda z toho, že diskutujúci našli dosť námetov na oponovanie. V skutočnosti sa mi to nezdá také jednoznačné. V základnej veci, o ktorú mi šlo, t. j. čo je dôležitým východiskom pre určenie správnej výslovnosti, nie sú napr. názory J. Horeckého, ako ich rezumoval v závere, v podstate veľmi vzdialené od mojich. Na tomto mieste píše:

„Pri ortoepickej kodifikácii by nebolo účelné ustaľovať výslovnosť takých hlások, ktorých povaha sa dá odhaliť len experimentálnym fonetickým výskumom. Treba vychádzať z takých jednotiek, ktoré žijú vo vedomí používateľov jazyka. Za takéto jednotky však pokladáme nie fonémy zbavené ich zvukovej zložky, ale fonémy ako dialektickú jednotu dištinktívnej (systémovej) a zvukovej (akustickej a artikulačnej) zložky." (s. 350)

S prvými dvoma vetami v merite veci súhlasím celkom, ibaže by som svoje stanovisko formuloval vyhranenejšie. Veď napokon celú diskusiu som začal preto, aby sa prerazilo takéto stanovisko, a moje ďalšie konkrétne pripomienky k ortoepickým pravidlám, ktoré som publikoval v minulom ročníku Slovenskej reči a v prvom čísle tohto ročníka, idú po tejto línii. Ba aj ostatná veta by sa mohla brať z môjho hľadiska ako východisko na dosiahnutie zhodného stanoviska. Išlo by len o vyjasnenie tejto stručnej formulácie.

Zaujatie postoja k diskusnému príspevku Á. Kráľa je podstatne ťažšie. Je priobsiahly, týka sa mnohých vecí, niektoré veci opakuje (a ako to z opakovania vyplýva, nie v tých istých formuláciách, takže sugerujú nie celkom totožné chápanie tých istých vecí) a niektoré výklady sú nadbytočné alebo celkom zbytočné. Napr. rozsiahla obrana fonetiky ako vedeckej disciplíny, slúžiaca na poznanie formálnej stránky jazykového znaku

vari nie je potrebná. Ani to nerozumiem, ako prišiel Á. Kráľ na to, že keď hovorím, že vychádza pri určovaní ortoepických pravidiel zo stanoviska podávateľa jazykovej informácie a že je to obvyklý postup, ku ktorému privádza samotný názov ortoepia (= správna výslovnosť, správne hovorenie), že mu tým pripisujem niečo nenáležité: „Nie je pravda, že by som bol dakedy (ovplyvnený ľudovým výkladom tohto slova) splošťoval pojem ortoepie na „správne hovorenie" (artikulovanie), ako by to mohlo vychádzať z niektorých námietok proti mojej ortoepickej teórii" (Kráľ, 1978, s. 90). Na uvedenom mieste hovorím len to, čo hovorím, a grécky názov orthoepeia prekladám ako „správne hovorenie" (V. Prach to prekladá ako „správnost mluvy"). Takéto hľadanie narážok iba vnáša do diskusie zbytočné citové ladenie, ktoré nijako neprispieva k urýchleniu cieľa diskusie, t. j. dosiahnuť dialógom spoločné stanovisko. O to ide. Preto skutočne treba „odhliadnuť od eventuálnych sprievodných aspektov tejto diskusie", ako píše na záver Á. Kráľ.

Ak by som ani nehľadel na vlastné časové obmedzenie, tak potom celkom iste z ohľadov na priestorové možnosti Slovenskej reči vyjdem pri odpovedi Á. Kráľovi z jedného jeho citátu z 1. čísla Slovenskej reči, s. 11, v ktorom, ako sa mi zdá, dosť výrazne zhrnuje svoje stanovisko:

Prvky systému i systémové vzťahy (štruktúra) sa zakladajú na objektívnej skutočnosti — na vlastnostiach („možnostiach") predmetu (hlásky), t. j. na predmetovo-systémových (signálovo-systémových) vlastnostiach, a tie sa odvodzujú z vlastností jedinečných artikulovaných zvukov ľudskej reči. Inak by sa ťažko obhajovala téza o paralelnosti akustických a artikulačných vlastností hláskového radu s fonologickými vlastnosťami (Pauliny, 1977, s. 215; 1977a, s. 68). A pretože zvuky reči musí vytvoriť človek, ktorý je aj nositeľom systému, tvorí ich už pod tlakom tohto systému. No fonémy nikdy nevyčerpávajú obsah hlások. Sú ich „jeden moment". A hlásky sú iba „jeden moment" jedinečných zvukov. Práve v tejto spojitosti vlastností a v koexistencii systémov skrýva sa aj dynamika a genéza pozorovaných javov.

Ak dobre rozumiem tomu, čo sa tu hovorí, vtedy by aj vzhľadom na II. kapitolu Kráľovho príspevku (1978, s. 5—8) základným materiálovým východiskom pri jazykovej komunikácii bol jedinečný artikulovaný zvuk, z neho by sa abstrahovala hláska a z hlásky potom fonéma (prvky systému). A pod tlakom systému artikuluje človek zvuky reči. Ako sa mi zdá, Á. Kráľ — v snahe byť dôsledne materialistický — nenáležite mieša fylogenézu jazyka s jeho dnešnou kvalitou a fungovaním.

Hoci sa to bude zdať odbočením, treba si aspoň heslovite všimnúť jazyk ako sústavu znakov, pričom jazykový znak je vec intersubjektívna (interindividuálna) a je spojením stránky formálnej (označujúceho) a významo-

vej (označeného). Z fylogenetického hľadiska sa zdá nesporné, že vývin šiel od jedinečného (od jedinečných zvukov) k všeobecnému (k fonologickému systému). Ale hneď na prvom stupni, pri ktorom šlo o spoločenské dorozumievanie na základe týchto zvukov, šlo už súčasne aj o konvenčný spoločensky relevantný znak, nech už boli zvuky týchto znakov akokoľvek rudimentárne. A znak je prvkom jazykového systému. Je vecou vedomia. A to vecou interindividuálneho jazykového vedomia. Veď ešte dnes používame v hovorovom štýle niekedy mrnčavé „neartikulované" zvuky, ktoré majú znakovú platnosť, majú svoj interindividuálny význam. Tieto prípady sú, pravdaže, okrajové, ale jednako sú poučné. Ukazujú na nerozlučnosť spojenia označeného s označujúcim. Pravda, tu sa musíme čiastočne korigovať, pretože vec je diferencovanejšia. A. A. Ufimcevová (1974, s. 3) to formuluje takto: „Základnou ontologickou vlastnosťou prirodzeného jazyka je dvojplánový modus jeho existencie: jazyk ako systém virtuálnych znakov a práve tak všeobecných modelov ich spájateľnosti a reč ako reálne fungovanie tohto systému. Vďaka svojej podvojnej štrukturácii jazyk z jednej strany klasifikuje, dáva pomenúvania predmetom, javom reálneho sveta, napomáha zovšeobecňovanie i diferenciáciu ich vlastností, z druhej strany zachovávajúc i odovzdávajúc v abstraktnej forme celkovú spoločensko-historickú skúsenosť nositeľov jazyka, zabezpečuje rečovú aktivitu a spĺňa komunikatívne potreby ľudí." Prvú vetu tohto citátu by bolo treba, ako sa nám zdá, v zmysle ďalšieho výkladu upraviť. Nejde o dvojplánový modus existencie jazyka, ale ide jednoducho o to, že jazyk ako systém zabezpečuje rečovú aktivitu, spĺňajúc komunikatívne potreby ľudí. Pretože jazyk i myslenie spolu súvisí, nezaškodí ani úvaha o vývine. Aspoň krátky citát, ako hľadia na tú vec psychológovia A. A. Leontiev a A. R. Lurija v úvode k práci L. S. Vygotského (1971, s. 18):

„Slovo ako zovšeobecnenie i slovo ako prostriedok styku nijako netvoria jednotu náhodne, ale nevyhnutne. Veď človek nadväzuje vzťah s predmetným svetom prostredníctvom iných ľudí, t. j. v priebehu vzájomného styku. Predovšetkým vzájomný styk zrodil jazyk, práve v podmienkach vzájomného styku sa utvárala sústava významov, zovšeobecňujúcich skutočnosť. Zovšeobecnenie i vzájomný styk sú procesy vnútorne spojené. Dorozumievanie rečou nie je možné bez zovšeobecnenia: „Každé slovo (reč) zovšeobecňuje" (Lenin). Teda práve vo vzájomnom styku treba hľadať konkrétne podmienky významu."

Tu sa zdôrazňuje významová stránka, čo je pochopiteľné v tej súvislosti, že tu psychológovia uvažujú o vývine myslenia v súvislosti s jazykom. Ale lingvistovi nesmie unikať fakt, že slovo (jazykový znak) má nielen stránku významovú, ale aj formálnu. Tam, kde sa hovorí o zovšeobecňovaní, treba mať na mysli jazykový systém, tam, kde sa hovorí o vzájomnom sty-

ku, treba mať na mysli využitie jazykového systému na dorozumievanie.

A ako je to so zovšeobecňovaním vo vývine jazyka z jednej strany a pri jeho dnešnom používaní z druhej strany? Dajme ešte raz slovo A. A. Ufimcevovej (1974, s. 201): „Ak z gnozeologického hľadiska sa proces zovšeobecňovania začína od konkrétneho k abstraktnému, t. j. rečové znaky sú prvotné, tak v pláne komunikatívneho využívania jazyka nastáva obrátený proces — zovšeobecnené slovné znaky podstupujú dekódovanie, tvoriac základ pre tvorenie konkrétnych rečových prejavov."

Zo všetkého doteraz uvedeného vychádza, že pri dnešnom používaní jazyka na komunikáciu fonéma nie je odvodená z hlásky, nie je abstrakciou hlásky, ale že fonéma vlastne sama hlásku určuje. Pravda, treba hneď uviesť, že je tesná väzba medzi fonémou a segmentom rečového signálu, ktorý danú fonému v rečovom prejave reprezentuje. A tu je dôležitá spätná väzba. Á. Kráľ o význame spätnej väzby pochybuje na základe patologických prípadov. To nie je vhodná argumentácia.

Ale aby som diskusiu zbytočne nerozvádzal: Ak jazykový systém pokladáme za znakový systém, ak je to systém interindividuálny a ak je jazykový znak bilaterálny, vtedy v mozgových centrách človeka jestvuje v každom znaku zo sústavy jazykových znakov príslušného jazyka stránka významová i stránka formálna, t. j. fonematická. Existencia jazyka ako interindividuálneho faktu v platnosti odrazu reálneho sveta nie je daná priamočiarym vzťahom jazyka a skutočnosti. Je daná prinajmenej týmito faktormi: 1. vznikom, vývinom a formovaním druhu homo sapiens v celej zložitosti tohto procesu, 2. používaním jazyka na dorozumievanie v ľudskej spoločnosti počas celého jej vývinu až do súčasnosti, 3. osvojovaním si hotového jazykového systému ako dorozumievacieho prostriedku u nastupujúcich generácií. Je teda jasné, že jazykový systém je v stálom kontakte s materiálnym svetom. To sa ukazuje jasne v tom, že významová stránka jazykových znakov veľmi živo reaguje na meniace sa dorozumievacie potreby s ohľadom na meniace sa fakty materiálneho sveta. Ale formálna fonologická, ba ani gramatická stavba jazykového systému náhlym zmenám nepodliehajú. Ale rozvádzanie tejto myšlienky by nás odvádzalo od témy.

Treba len upozorniť, že pri úvahách o jestvovaní trojice: „jedinečný zvuk — abstraktná hláska — fonéma" treba uvažovať aj o tom, čo odpovedá označenému (signifié) týchto jednotiek. Preberať zvukovú (formálnu) stránku jazykového dorozumievania osihotene (bez ohľadu na význam) vedie do závozu.

Á. Kráľ na jednom mieste svojej diskusie uvádza: „Ortoepia je vec lingvistiky. Je to predovšetkým vec tej disciplíny, ktorá študuje signálovú stránku rečovej komunikácie." S prvou vetou súhlasím celkom. S druhou

vetou nesúhlasím, ale cením si na nej to, že do nej vložil Á. Kráľ — na rozdiel od svojej staršej formulácie — slovko „predovšetkým". Aj to je niečo.

Sám by som — najmä po argumentáciách J. Horeckého — svoju formuláciu v Slovenskej reči (*42*, 1977, s. 216) zjednodušil takto: „Ortoepické pravidlá nie sú vecou iba signálovej stránky jazykovej komunikácie, ale sú aj vecou fonologickej štruktúry príslušného jazyka." Zjednodušenie vidím v tom, že sa ponecháva iba znenie, ktoré bolo v zátvorkách. Ako túto formuláciu myslím konkrétne, to ukazujem v svojich príspevkoch k ortoepickým návrhom Á. Kráľa, publikovaných v minulom ročníku Slovenskej reči a v prvom čísle tohto ročníka.

Literatúra

HORECKÝ, J.: K metodologickým otázkam ortoepickej kodifikácie. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 346–350.
KRÁĽ, Á.: Kategória jednotlivého a všeobecného a vzťah fonetiky, fonológie a ortoepie. Slovenská reč, *43*, 1978, č. 1, s. 3–13; Slovenská reč, *43*, 1978, č. 2, s. 88–93.
PAULINY, E.: Otázky slovenskej ortoepie, Slovenská reč, *42*, 1977, s. 214–216.
PRACH, V.: Řecko-český slovník. Praha, Springer a spol. 1942, s. 592.
UFIMCEVA, A. A.: Tipy slovesnych znakov. Moskva, Nauka 1974, s. 206.
VYGOTSKIJ, L. S.: Myšlení a řeč. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1971, s. 300.

Anna Michalidesová

O SLOVOTVORNEJ VARIANTNOSTI A SYNONYMITE

Súčasti binárnej slovotvornej štruktúry — slovotvorný základ a slovotvorný formant — sú síce v deriváte nesamostatné, ale predsa majú v rámci celého systému istú samostatnosť. A tak tu môže dôjsť k osobitnej súhre slovotvorných základov a slovotvorných formantov, a to tak, že ten istý slovotvorný základ sa môže spájať s viacerými slovotvornými formantmi, alebo jeden formant sa môže pripájať k viacerým základom, pričom medzi výsledkami takýchto spojení — medzi konkrétnymi derivátmi sú isté sémantické korešpondencie.

Doteraz sa venovala pozornosť najmä prípadom, keď sa jeden a ten istý slovotvorný základ mohol spájať s niekoľkými slovotvornými formantmi.

Ak niet sémantickej korešpondencie medzi tými formantmi, ktoré sa môžu spájať s určitým slovotvorným základom, potom utvorené slová patria do jednej slovotvornej čeľade, napr. *lodník — loďka.* Tieto dva deriváty nepatria však do jednej onomaziologickej kategórie. V každej onomaziologickej kategórii sa pri tvorení slov využíva istý inventár slovotvorných formantov. Ak sa utvoria dva deriváty od rovnakého slovotvorného základu dvoma odlišnými formantmi patriacimi do inventára formantov príslušnej onomaziologickej kategórie, potom tieto dva deriváty zvyčajne patria do rovnakej onomaziologickej kategórie a je medzi nimi istá sémantická korešpondencia. To sú prípady typu *lodník — lodiar, strojáreň — strojovňa, pisateľ — pisár.* Keďže slovotvorný formant je jeden zo základných ukazovateľov príslušnosti derivátov k určitému slovotvornému typu, takéto deriváty, resp. dvojice derivátov zvyčajne patria do dvoch slovotvorných typov v rámci jednej onomaziologickej kategórie. Takto dochádza k vývojovej konkurencii medzi slovotvornými typmi určitej onomaziologickej kategórie — k vzniku slovotvorných variantov a slovotvorných synoným.

Literatúra o slovotvornej variantnosti a slovotvornej synonymite je bohatá, a to najmä v sovietskej jazykovede. Novší podrobný prehľad názorov podala S. A. Jemeľjanovová (1972). Upozorňuje, že javy tohto druhu sa doteraz pomenúvali veľkým množstvom termínov. Označovali sa ako varianty slov, slovotvorné varianty, slovotvorné paralely, slovotvorné synonymá, synonymické paralely, morfologické varianty slova, morfologické paralely, morfologické synonymá, gramatické varianty, dubletné formy atď. Autorka rozlišuje slovotvornú variantnosť a synonymitu, pričom slovotvorné synonymá pokladá na lexikálnej rovine za varianty slov.

E. P. Stemkovskaja (1972) v tom istom zborníku používa pri pokuse rozlíšiť synonymá, varianty a dublety termín komplementárna distribúcia. Ak sa komponenty odvodeného slova vzájomne dajú zamieňať a pritom môžu vystupovať v rôznych pozíciách, ide podľa autorky o dublety. Ak sa komponenty v rovnakej pozícii vylučujú, ide podľa nej o synonymá-varianty.

Proti tomuto názoru možno namietnuť, že sa tu príliš rozširuje chápanie dubletnosti, a nerobí sa rozdiel medzi synonymami a variantmi. Preto je azda prijateľnejší názor S. A. Jemeľjanovovej, ktorá pojem dubletnosti rezervuje pre varianty tvarov slova (napr. pri skloňovaní), pojem variantnosť uplatňuje na lexikálnej rovine, pričom slovotvorné synonymá pokladá za jeden z druhov variantov slova, rovnocenný napr. s fonetickými akcentologickými alebo pravopisnými variantmi. Hoci súhlasíme s rezervovaním pojmu dubletnosť len pre tvarotvornú oblasť, zdá sa nám,

že v slovotvorbe je potrebné rozlíšiť slovotvorné varianty a slovotvorné synonymá.

O slovotvorných variantoch by bolo možné hovoriť vtedy, keď dve podoby formantu sa dajú chápať ako varianty slovotvorného formantu v chápaní J. Horeckého (1971). Za varianty pokladá „také podoby tej istej prípony, ktorá pri rovnakom význame má odlišnú hláskovú podobu, obyčajne rozšírenú o isté hlásky" (s. 50). Ide teda o dvojice typu *suseda — susedka, rybí — rybací.*

Keď však medzi takýmito dvoma derivátmi existujú isté korešpondencie a rozdiely v sémantike, možno o nich hovoriť ako o slovotvorných synonymách. Sem patria dvojice typu *plánovateľ — plánovač, neforemný — bezforemný.*

Slovotvorná synonymita a slovotvorná variantnosť sú prejavmi pohybu v slovotvornom systéme jazyka. Sú teda prejavmi dynamiky v synchrónnom stave jazyka. Tento pohyb je badateľný i v súčasnej slovenčine. Najnovšie ho skúmal na základe údajov Slovníka slovenského jazyka F. Buffa (1977). Hovorí len o synonymných sufixoch, ale slová ako *lakovač — lakovník, vladár — vládca* nazýva variantmi. Výskum príčin vzniku týchto variantov podľa F. Buffu „spadá už viac do oblasti historickej lexikológie" (s. 137).

Spomínaná dynamika sa však ešte vo väčšej miere než v súčasnosti prejavovala v starších obdobiach vývinu spisovnej slovenčiny, najmä v čase bezprostredne po jej kodifikácii. Práve pri rozvoji slovnej zásoby sa často vyskytuje možnosť tvoriť isté lexikálne jednotky podľa rôznych slovotvorných typov. A len postupne sa ukáže, ktorý z takejto dvojice derivátov pevne zakotví v slovnej zásobe. Na mnohé príklady slovotvornej synonymity v starších obdobiach vývinu spisovnej slovenčiny poukázal J. Furdík (1971). Skúmal tento jav v onomaziologickej kategórii názvov spredmetnenia deja.

Pokúsili sme sa podobným spôsobom sledovať tvorenie podstatných mien z kategórií názvov prostriedkov a názvov miesta v matičnom období. Všeobecne sa konštatuje veľká rozkolísanosť pri odvodzovaní v matičnom období (Blanár, 1963). Napríklad stupeň rozkolísanosti pri tvorení a používaní názvov prostriedkov a názvov miesta v matičnom období bol ešte väčší než v predchádzajúcom štúrovskom období. V matičnom období nevidieť ešte výraznú snahu po zjednocovaní a upevňovaní slovotvorných prostriedkov. Skôr tu ide ešte o hromadenie možností, a teda aj o pribúdanie sémanticky a štylisticky nediferencovaných slovotvorných synoným. Ustaľovanie i zánik jednotlivých derivátov z takýchto dvojíc, príp. synonymných radov, ako aj významová alebo štylistická diferenciácia takýchto

derivátov sa uskutočňuje až v nasledujúcich vývinových obdobiach spisovnej slovenčiny (Furdík, 1971, s. 75).

Príklady slovotvornej synonymity z Loosovho slovníka:

cedidlo — cedník — cedák, držadlo — držiak — držadlie — držadlisko — držisko — držiatko, hrkadlo — hrkálka, počítadlo — počítanka, operadlo — opierka, povíjadlo — povijka, kvasidlo — kvasnica, jedlo — jedivo, pohrabište — pohrabárňa — pohrabnica, čajáreň — čajovňa, minciarňa — mincovňa, obrazárňa — obrazovňa, holubárňa — holubník — holubínec — holubnica, potraváreň — potravňa — potravnica atď.

Pri tvorení slov existuje však aj druhá možnosť: spájanie jedného a toho istého formantu s dvoma formálne odlišnými základmi. Tejto druhej možnosti sa doteraz venovalo oveľa menej pozornosti ako spájaniu viacerých formantov s tým istým základom.

Dva odlišné slovotvorné základy, s ktorými možno spájať ten istý formant, musia byť rovnakého slovného druhu a do určitej miery musia významovo navzájom súvisieť. Samy slovotvorné základy z hľadiska motivácie takýchto dvojíc derivátov sú synonymné. Ide o dvojice typu *kamenec — krupovec — ľadovec, držadlo — operadlo, vrták — otvárak — vyťahovák* (Buffa, 1976).

Úlohou formantov je zatrieďovať, klasifikovať deriváty, zatiaľ čo základy poukazujú na motiváciu pri odvodzovaní. Kým tvorením slov od jedného slovotvorného základu viacerými slovotvornými formantmi vznikajú slovotvorné synonymá patriace do určitých slovotvorných typov v rámci jednej onomaziologickej kategórie *(blýskanie — blýskavica),* dvojice slov typu *kamenec — krupovec* patria do jedného slovotvorného typu, ale zvyčajne je odlišná ich motivácia.

Spomínaná rozkolísanosť pri tvorení názvov prostriedkov a názvov miesta v matičnom období sa prejavila nielen vznikom synonymných dvojíc prvého typu *(blýskanie — blýskavica),* ale i vznikom dvojíc derivátov druhého typu *(krupovec — kamenec).* Môžeme to opäť demonštrovať príkladmi z tvorenia názvov prostriedkov a názvov miesta: *čerpadlo — naberadlo, doplňok — prívesok — nástavok, kolembačka — hojdačka, strelivo — kresivo, mincovňa — číslovňa* (Loos, 1871); *prikryvadlo — prestieradlo* (matičné texty).

F. Buffa (1976) uvádza a analyzuje rad príkladov na obidva typy derivátov, a to zo slovenských nárečí. Pri derivátoch prvého typu (deriváty s rovnakým slovotvorným základom a s odlišnými slovotvornými formantmi) ide o to, že k tomu istému základu sa v jednom slovenskom nárečí pripája jeden formant, v druhom nárečí zasa druhý možný formant atď., napr. *mlatec — mlatiač — mlatiar — mlatník — mlatok — mlatko — mlatkoš.*

V druhom prípade sa zas motivácia derivátov odlišuje podľa nárečí: v jednom slovenskom nárečí je istým formantom tvorený derivát od určitého základu, kým v druhom nárečí sa tým istým formantom tvorí derivát od iného slovotvorného základu atď., napr. *rebriniak — seniak, držadlo — lapadlo — operadlo.* Každý z takýchto derivátov sa formoval v inom prostredí. Naproti tomu príklady z matičného obdobia reprezentujú spisovnú slovenčinu (hoci nárečový vplyv sa tu nevylučuje). To teda značí, že k takýmto javom nemusí dochádzať len v dvoch alebo viacerých jazykových útvaroch, ale i v jednom jazykovom útvare, a to aj v tom najreprezentatívnejšom — v spisovnom jazyku.

Kým v prvých dvoch skupinách derivátov F. Buffu nejde len o príbuznosť čisto lexikálnu, ale je tam aj paralela slovotvorných zložiek, v jeho tretej skupine derivátov (deriváty s odlišnými slovotvornými základmi i odlišnými formantmi pomenúvajúce tú istú vec, napr. *chlopne — tienidlá — očnice — pokrievky)* ide už len o lexikálnu príbuznosť. Medzi derivátmi tretej skupiny je len pojmová blízkosť alebo totožnosť, nejde však o blízkosť a podobnosť slovotvorných zložiek. Preto takéto dvojice, príp. rady derivátov možno považovať za lexikálne synonymá, nie za slovotvorné synonymá.

J. Furdík (1971, s. 29) za slovotvorné synonymá považuje „také paralelné deriváty, ktoré sú odvodené od jedného fundujúceho slova rozličnými slovotvornými príponami a v istom vývinovom období mali totožný slovotvorný význam (onomaziologicko-sémantickú štruktúru). Deriváty sa pritom môžu navzájom odlišovať lexikálnym významom alebo štylistickým príznakom".

Kým deriváty tretej skupiny nemožno pokladať za slovotvorné synonymá, ale iba za lexikálne synonymá, deriváty ako *lodník — lodiar, strojáreň — strojovňa* možno zasa pokladať iba za slovotvorné synonymá, nie za synonymá lexikálne. Obidva deriváty *lodník — lodiar* sú desubstantívne konateľské substantíva a patria do jednej a tej istej onomaziologickej kategórie. Podobne slová z dvojice *strojáreň — strojovňa* patria do jednej onomaziologickej kategórie — do kategórie názvov miesta.

J. Horecký (1974, s. 129—135) rozlišuje deriváty *lodiar — lodník* sémantickými príznakmi efektor a afektor. Sémantický príznak efektor majú mená zamestnania na základe pomenovania vyrábaného predmetu, napr. lodiar je ten, kto vyrába lode. Príznak afektor pripisuje J. Horecký menám zamestnania podľa druhu starostlivosti o pomenovaný predmet, napr. lodník je ten, kto sa stará o loď. Niečo podobné možno nájsť i pri dvojici *strojáreň — strojovňa:* strojáreň označuje priestor na výrobu pomenovanej veci, strojovňa označuje priestor na uloženie pomenovanej veci. Práve preto, že každý derivát z takejto dvojice má odlišnú konfiguráciu séman-

tických príznakov, J. Horecký ich zaraďuje do dvoch skupín. Tento rozdiel však nie je v slovotvornej forme takýchto slov vyjadrený. V podstate ide o jav, ktorý v sovietskej a poľskej jazykovede nazývajú sémantický dodatok (nadwyżka semantyczna, semantičeskaja nadbavka, porov. Revzina, 1969). Vznik tohto rozdielu sa dá vysvetliť tým, že v pôvodne sémanticky nediferencovaných dvojiciach sa postupne využívajú odlišnosti vo formálnej slovotvornej štruktúre na vyjadrenie sémantického rozdielu. Možno teda predpokladať, že nositeľom tohto sémantického dodatku nie sú konkrétne prvky slovotvornej štruktúry, ale rozdiel medzi dvoma slovotvornými štruktúrami.

Tieto naše úvahy by bolo možno zhrnúť do konštatovania, že synonymita motivovaných slov je diferencovaný jav. Ide v nej alebo o totožnosť slovotvorných základov a odlišnosť formantov, alebo naopak — o totožnosť slovotvorných formantov a odlišnosť slovotvorných základov. Keďže tieto prípady sa doteraz terminologicky nerozlišovali, možno navrhnúť pre prípady prvého typu termín polyformantnosť, pre prípady druhého typu polybazálnosť.

Základné prípady synonymity motivovaných slov možno potom zhrnúť do takejto schémy:

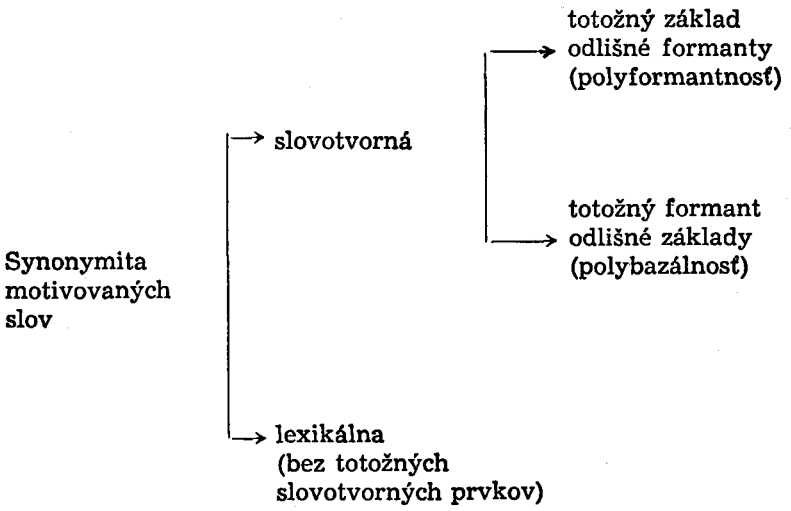

Od slovotvornej synonymity treba odlišovať slovotvornú variantnosť — odvodzovanie od hláskoslovných alebo slovotvorných variantov motivujúcich slov. Ide o prípady ako *rapkáč — rapotáč — repotáč* (Jančovič, 1848), *brnčadlo — brčadlo* (Loos, 1871); *bojisko — bojište, letisko — letište.*

Ak sa teda slovotvorné základy alebo slovotvorné formanty od seba odlišujú len istými hláskoslovnými (fonematickými) prvkami, ktoré sa dajú

vysvetliť čisto fonologicky alebo morfologicky, hovoríme o slovotvornej variantnosti. Tento jav sa môže vyskytnúť i pri slovotvorných základoch (variantnosť základov), i pri slovotvorných formantoch (variantnosť formantov).

Literatúra

BLANÁR, V.: K terminológii v matičných rokoch. Československý terminologický časopis, *2*, 1963, s. 257–270.
BLANÁR, V.: Matica slovenská v dejinách slovenčiny. Slovenská reč, *28*, 1963, s. 195–201.
BLANÁR, V.: Vývin spisovnej slovenčiny v matičných rokoch. In: Matica slovenská v našich dejinách. Red. Ľ. Holotík. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 431.
BUFFA, F.: O rozličnej motivovanosti nárečových slov. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 212–220.
BUFFA, F.: Slovotvorné varianty pri názvoch mužských osôb. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 136–144.
FURDÍK, J.: O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 2. Red. Ľ. Novák. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85–101.
FURDÍK, J.: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. 7. Red. Ľ. Novák. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 81.
HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia. Zv. 1. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 252.
HORECKÝ, J.: Sústava desubstantívnych substantív v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *39*, 1974, s. 129–135.
JANČOVIČ, Š.: Noví slovensko maďarskí a maďarsko slovenskí slovňík. Na Sarvaši 1848. XLVIII + 417 s.
JEMEĽJANOVA, S. A.: Slovoobrazovateľnyje sinonimy i variantnyje formy slova. In: Aktuaľnyje problemy russkogo slovoobrazovanija. Red. A. N. Tichonov. 1. vyd. Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1972, s. 379–391.
LOOS, J.: Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči. Zv. 1. III. diel slovensko-maďarsko-nemecký. Pešť, nákladom V. Lauffera 1871. 625 s.
REVZINA, O. G.: Struktura slovoobrazovateľnych polej v slavianskych jazykach. 1. vyd. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo Universiteta 1969. 152 s.
STEMKOVSKAJA, E. P.: Sinonimičnyje semantičeskije otnošenija na urovne neposredstvenno sostavľajuščich termina. In: Aktuaľnyje problemy russkogo slovoobrazovanija. Red. A. N. Tichonov. 1. vyd. Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1972, s. 176–178.

Vlado Uhlár

O PODOBÁCH SLOVENSKÝCH TOPONÝM **ŽELEZNÔ, OSTRÔ, PUSTÔ**

1. Je celkom pochopiteľné, že na môj článok (1976) hneď pohotovo odpovedali M. Majtán (1976) a L. Dvonč (1976), ktorí sú za jazykovedcov

rozhodujúcimi členmi názvoslovných komisií (mimo Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra), v súčasnosti uskutočňujúcich zmeny v názvoch osídlených objektov i neosídlených jednotlivín na Slovensku.

Je mojou mravnou i vedeckou povinnosťou zaujať k problému stanovisko navodzovateľa tejto diskusie, hoci v skrátenej podobe proti pôvodnému príspevku, ktorý som poslal v októbri 1976. Môj prvý diskusný príspevok (1976) mal všeobecný ráz, v tomto diskusnom príspevku sa dotýkam iba otázky oprávnenosti, a teda aj rešpektovania podôb *Železnô, Pustô, Ostrô, Málinô brdo, Plačlivô* a pod. v geografických a najmä v terénnych názvoch.

2.1. Uvedené podoby sú jazykovými archaizmami a tak ich treba aj hodnotiť na rovine spisovnosť — nespisovnosť.

Spisovný jazyk okrem základnej apelatívnej zložky bežnej slovnej zásoby (pravda, aj ďalších) má vo svojej lexike aj početnú skupinu slov iného typu. Okrem poetizmov, žurnalizmov, kancelarizmov aj v knižných štýloch sa stretáme s novotvarmi, historizmami a archaizmami. Ak hodžovsko-hattalovská kodifikácia tzv. opravenej Štúrovej slovenčiny r. 1851 odstránila z knižných štýlov podoby *dobruo (dobrô), zluo (zlô)* a istým spôsobom sa uplatnila aj v miestnych názvoch, zatiaľ i knižné štýly spisovnej slovenčiny po celých 120 rokov (do súčasného zasahovania názvoslovných komisií) rešpektovali podoby *Železnô, Ostrô* a pod. v zhode so skutočným stavom a úzom akoby v súhlase s existenciou vlastných mien a najmä toponým ako osobitnej časti lexiky s istými vlastnými zákonitosťami, ktoré okrem iných i vývinových vlastností vyznačuje najmä veľká ustálenosť aj podoby názvu. Majú teda oprávnenosť aj v oficiálnom názvosloví.

2.2. Uvedené podoby (*Železnô* a pod.) sa od prvých písomných záznamov používali už v predspisovnom období slovenčiny a až do súčasnosti (na mapách i v odbornej a turistickej literatúre). Zásahom názvoslovných komisií sa v súčasnosti porušuje zásada ustálenosti názvov. Popri zásade systémovosti zásada ustálenosti je plne oprávnená v spisovnom jazyku, tým skôr v takej špecifickej oblasti, ako sú toponymá a najmä terénne názvy. Jednostranné zaujatie pospisovňovať i chotárne názvy podľa zásad lineárnej štandardizácie je v rozpore s potrebou rešpektovať ustálené podoby najmä terénnych názvov.

2.3. Uvedené podoby (*Ostrô* a pod.) sú jazykovými, špecificky kultúrno-jazykovými pamiatkami. Treba ich aj v oficiálnom názvosloví tak isto chrániť, ako sa chránia architektonické pamiatky aj s ich neštýlovými prístavbami, a to nielen zámky, kaštiele, hrady, kostoly, ale aj drevenice mimo skanzenov, rodné domy významných dejateľov, vzácne živočíchy, stromy, rastliny, jednotlivé bralá a pod.

Na ochranu pamiatok vydala Slovenská národná rada zákon z 29. augusta 1958 (§ 2, ods. 1 Zb. z. SNR 1958, čiastka 6) so špecifikovaním na

pamiatky hmotné i nehmotné, ktoré sú dokladom historického vývoja spoločnosti, jej umenia, vedy a iných odborov ľudského života a práce. Nehmotnými pamiatkami sa rozumejú i názvy hôr, potokov, riek, močiarov, slatín, chotárov, obcí, miest a ich častí.

Železnô je dávno známe i v slovenskej odbornej literatúre. Táto osada (klimatické kúpele, rekreačné stredisko) v krásnej doline Partizánskej Ľupče je poznačená pobytom národných dejateľov, letovaním P. O. Hviezdoslava. Je pamätným miestom bojov v Slovenskom národnom povstaní. *Ostrô* nad Ružomberkom, obdobne *Málinô brdo,* háj *Nicovô* pri Liptovskom Mikuláši, *Pustô* v Čiernom Balogu (osada) sú pamätníkmi SNP a patrí im úcta a ochrana, ktorá sa týka aj archaickej a ustálenej podoby týchto názvov.

2.4. A pretože spisovný jazyk má okrem komunikatívnej funkcie aj nezanedbateľnú funkciu národnoreprezentatívnu, platí to aj o archaických, ustálených, kultúrno-jazykovo dôležitých a významných podobách názvov *Železnô, Pustô, Ostrô, Málinô brdo, Nicovô, Plačlivô.*

3. Ak sa pri miestnych názvoch uskutočnil návrat k pôvodnému názvu povstaleckého Čierneho Balogu (v r. 1948—1950 „Čierny Blh") a Dargova (v r. 1948—1960 „Drahov") a tak isto aj obcí z vinohradníckej oblasti okolia Bratislavy Šenkvice („Čaníkovce"), Limbach („Hliník") a Vajnory („Dvorník") (vraj z reklamných dôvodov), tým pochopiteľnejšie je aj naďalej ponechať staré, ustálené archaické podoby názvov *Železnô, Ostrô, Málinô brdo, Nicovô, Plačlivô,* prípadne aj ďalších, najmä keď sa tým aj ekonomicky získa (netreba meniť tabule, nápisy, smerovky, znenie v odbornej a ďalšej literatúre).

Literatúra

DVONČ, L.: Na margo Uhlárovho príspevku *Hranice štandardizácie v toponymii.* Slovenská reč, *41,* 1976, s. 283—285.

MAJTÁN, M.: Názvy typu *Ostré/Ostrô* a štandardizovanie slovenských geografických názvov. Slovenská reč, *41,* 1976, s. 277—283.

UHLÁR, V.: Hranice štandardizácie v toponymii. Názvy typu *Ostrô, Plačlivô, Železnô, Bystrô.* Slovenská reč, *41,* 1976, s. 221—227.

Štefan Peciar

NA ZÁVER DISKUSIE O PODOBE TOPONÝM TYPU **OSTRÔ**

Diskusný príspevok Vlada Uhlára O podobách slovenských toponým *Železnô, Ostrô, Pustô* uverejňujeme bez akýchkoľvek redakčných úprav v takej podobe, ako nám ho autor poslal, hoci redakcia Slovenskej reči nesúhlasí s viacerými autorovými formuláciami a tvrdeniami, ani s jeho celkovým postojom k nadhodenej otázke. Po uverejnení príspevku M. Majtána a L. Dvonča v 5. čísle Slovenskej reči 1976 pokladali sme celú vec za náležite osvetlenú a nemienili sme v diskusii pokračovať, medziiným aj preto, že sa už neozval ani jeden nový diskutér. Iba Vlado Uhlár chce diskusiu ďalej rozvíjať. Pritom však neprináša nijaké nové argumenty, nezaujíma stanovisko k argumentom a konštatovaniam svojich oponentov, ale v podstate iba opakuje svoje stanovisko a svoju známu argumentáciu. Preto redakcia Slovenskej reči nebola ochotná uverejniť jeho neprimerane dlhú a nie dosť vecnú repliku, ktorú do redakcie časopisu poslal v októbri 1976. Vlado Uhlár si však húževnatou korešpondenciou, v ktorej napokon redakciu poúča o „zásadách etiky", „o vedeckej práci a jej organizovaní", vynútil uverejnenie skrátenej verzie svojej repliky.

S ohľadom na uvedené skutočnosti redakcia Slovenskej reči pokladá za potrebné zaujať stanovisko nielen k Uhlárovmu prístupu k danej otázke vo všeobecnosti, ale aj k jeho jednotlivým argumentom.

V. Uhlár obhajuje názor, že stredoslovenské podoby typu *Ostrô* (ide o koncovku *-ô*) v geografických, najmä v terénnych názvoch treba rešpektovať „aj v oficiálnom názvosloví", napr. aj v označeniach objektov na mapách. Názvoslovnej komisii pri Slovenskom úrade geodézie a kartografie vyčíta, že nerešpektovala znenie názvov uvedeného typu a ustálila podobné názvy adjektívneho pôvodu v jednotnej podobe so zakončením na *-é* (*Ostré*, resp. pri rytmickom krátení na *-e: Čierne*) (Slovenská reč, *41*, 1976, s. 326—327). Vo svojej replike, ako i v prvom svojom diskusnom príspevku V. Uhlár operuje 1. argumentmi jazykových štýlov (2.1.; p. i Slovenská reč, *41*, 1976, s. 227), 2. tradíciou a ustálenosťou názvov (2.2.; p. i Slovenská reč, *41*, 1976, s. 222), 3. národno-kultúrnymi momentmi, pričom sa odvoláva aj na osobitný zákon SNR (2.3., 2.4., 3.). Ani jeden Uhlárov argument nemá však potrebnú silu vecnej presvedčivosti.

1. Nie je odôvodnené porovnávať prvky hovorového štýlu s charakteristickými črtami úradných geografických názvov, ktoré ako súčasť odborného názvoslovia musia byť striktne spisovné a jednotné pre celé územie národného jazyka. Táto požiadavka sa vzťahuje predovšetkým na hláskoslovnú, pravopisnú a gramatickú podobu geografických názvov. Pri súčasnom stave vedeckého výskumu geografických názvov nie je myslitelné, aby sa v úradnom názvosloví ustaľovali rovnaké typy názvov v jednom kraji alebo okrese v inej hláskovej podobe ako v inom kraji, resp. v iných

okresoch (napr. *Ostré — Ostrô*), pričom jedna z týchto foriem *(Ostrô)* je štylisticky príznaková, čiže neprimeraná pre úradný názov. Z tohto stanoviska vychádzala aj príslušná komisia, ktorá je kompetentná ustaľovať geografické názvy. V zložení tejto komisie ako celonárodného orgánu je záruka, že sa v jej rozhodnutiach nepresadzujú osobné záľuby a lokálpatriotické tendencie, ale že o všeobecných zásadách štandardizácie, ako aj o každej konkrétnej otázke rozhodujú vecné, všestranne posúdené a prediskutované argumety. Celú vec dobre osvetlil na mnohých príkladoch M. Majtán (Slovenská reč, *41*, 1976, s. 277—283). V. Uhlár toto správne stanovisko nevyvracia, ale ho jednoducho neberie na vedomie. Namiesto toho sa odvoláva na to, že sa pri ustaľovaní obyvateľských mien v Slovníku slovenského jazyka VI v niektorých prípadoch rešpektoval miestny úzus (Slovenská reč, *41*, 1976, s. 223). Toto porovnanie je však nevhodné. V každej z uvedených dvoch oblastí pomenovaní je totiž iná situácia. Kým zemepisné názvy majú celonárodnú platnosť, mnohé obyvateľské mená, najmä také, ktoré sú utvorené od názvov málo známych obcí, osád a pod., sa používajú iba v blízkom okolí danej lokality. V dôsledku toho stupeň ustálenosti obyvateľských mien je nižší ako stupeň ustálenosti zemepisných názvov. Ale aj pri ustaľovaní obyvateľských mien pre potreby spisovného jazyka treba rešpektovať zásadu, že sa nesankcionujú také miestne podoby obyvateľských mien, ktoré sú v rozpore so zákonitosťami spisovného jazyka. O to striktnejšia je táto požiadavka pri ustaľovaní geografických názvov.

Základná chyba Uhlárovho uvažovania je v tom, že berie názvy typu *Ostrô* izolovane, bez prihliadania na ich súvislosti. Je to predovšetkým súvislosť s obdobnými názvami, ktoré sú ustálené v podobe *Ostré*, a to nielen ako miestne pomenovania, ale ako úradné názvy. Ďalej je to súvislosť s inými obdobnými dvojicami názvov — na jednej strane úradného spisovného názvu a na druhej strane miestneho, resp. hovorového pomenovania. Napr. úradný názov istého objektu v Malých Karpatoch neďaleko Modry-Harmónie je *Zochova chata*, hoci sa na celom širokom okolí používa hovorová podoba *Zoška*. Podoba *Zoška* je z funkčného hľadiska na tej istej rovine ako podoba *Ostrô:* obe podoby sa používajú v bežnej hovorenej reči príslušnej zemepisnej oblasti. Uradné štandardizované názvy celonárodnej platnosti sú však *Zochova chata* a *Ostré*. Na tom nič nemení skutočnosť, že skrátené pomenovanie *Zoška* sa vyvinulo z úradného názvu *Zochova chata* na základe štýlovej diferenciácie spisovnej slovenčiny, kým hláskoslovné varianty v pomenovaniach typu *Ostré — Ostrô* sú výsledkom nárečovej (zemepisnej) diferenciácie slovenského národného jazyka.

2. V. Uhlár tvrdí, že „zásahom názvoslovných komisií sa v súčasnosti porušuje zásada ustálenosti názvov". Zdá sa, že Uhlár vidí uplatnenie zá-

sady ustálenosti jednostranne v zachovaní hláskovej podoby koncovej slabiky každého jednotlivého názvu. Ak však toponymické názvy chápeme ako čiastkový systém, ktorý je súčasťou celkového systému pomenovaní spisovného jazyka, musíme prihliadať na to, že existencia krajových variantov v zakončení názvov narúša alebo aspoň oslabuje ustálenosť čiže jednotu (iným termínom systémovosť) spisovného jazyka. Zásada ustálenosti je dialekticky spätá so zásadou systémovosti spisovného jazyka, pričom zásada systémovosti je hierarchicky vyššia ako zásada ustálenosti. Ustálenosť spisovného jazyka je relatívna (pružná), systémovosť je permanentná. Okrem toho ustálenosť geografických názvov treba vidieť predovšetkým v ich základoch, v typoch, v modeloch pomenovaní. Ale táto otázka už súvisí s treťou Uhlárovou argumentáciou.

3. V. Uhlár hodnotí podoby typu *Ostrô* ako kultúrno-jazykové pamiatky, ktoré by chcel chrániť, hoci aj zákonom SNR. Prejavuje sa v tom postoj historika národnej kultúry, lenže na nepravom mieste. V. Uhlár akosi zabúda na to, že pokiaľ ide o hodnoty z oblasti jazyka, celonárodnou kultúrnou hodnotou nie sú jednotlivé jazykové petrefakty, ale predovšetkým spisovný jazyk, jeho ustálenosť a jednota spolu s bohatou rozvitosťou a schopnosťou uspokojovať stále rastúce kultúrne potreby národa. Svojimi vlastnosťami a funkciami i svojím vznikom sa spisovný jazyk podstatne odlišuje od hmotných kultúrnych pamiatok, ako sú „zámky, kaštiele, hrady, kostoly" atď., ktoré spolu so „vzácnymi živočíchmi, stromami, rastlinami a pod." V. Uhlár kladie na jednu rovinu s jazykovými hodnotami.

V tejto súvislosti sa V. Uhlár neprávom odvoláva na zákon SNR z 29. augusta 1958. Tento zákon, pokiaľ ide o „názvy hôr, potokov, riek, močiarov, slatín, chotárov obcí, miest a ich častí" , sa môže azda vzťahovať na pomenovacie základy historických názvov, takých ako *Čierny Balog* (oproti umelému názvu „Čierny Blh"), *Dargov* (oproti umelej podobe „Drahov"), *Vajnory* (oproti umelému názvu „Dvorník") a pod., ktoré sa stali celonárodnými práve tak, ako sú celonárodné úradné názvy typu *Terchová, Majcichov, Rokytov, Rokycany, Margecany* a i., ktorých pôvod si dnes uvedomujú už iba etymológovia, ako správne konštatoval L. Dvonč (Slovenská reč, *41*, 1976, s. 283—284). Znenie cit. zákona SNR sa však nemôže vzťahovať na miestnu hláskoslovnú podobu v zakončení názvov. Tu sa uplatňuje zásada jednotnosti úradných názvov. Uhlárova argumentácia ustálenosťou názvov je teda neodôvodnená.

Dôkladným preštudovaním spomenutého zákona SNR o kultúrnych pamiatkach sme zistili, že v tomto zákone niet ani zmienky o geografických alebo iných názvoch. V. Uhlár sa zrejme opiera o vymedzenie pojmu pamiatky, ktoré sa podáva v prvej vete §-u 2 tohto zákona. Hovorí sa tam: „Pamiatky sú hmotné i nehmotné doklady historického vývoja spoločnosti,

jej umenia, techniky, vedy a iných odborov ľudskej práce a života, ako aj doklady majúce vzťah k význačným osobám a udalostiam dejín a kultúry, ktorých zachovanie je v záujme socialistickej spoločnosti." Neurčitý pojem „nehmotné doklady" mohol Uhlára zviesť k tomu, že ho vzťahuje aj na geografické názvy. Táto interpretácia, tobôž v tom zmysle, aký jej dáva V. Uhlár, nie je však ničím opodstatnená. Od kompetentných činiteľov sme sa dozvedeli, že v pripravenom návrhu nového znenia tohto zákona namiesto formulácie „hmotné i nehmotné doklady" je presnejšie a jednoznačné vymedzenie „hnuteľné i nehnuteľné doklady" v súhlase s paralelným zákonom vlády ČSSR.

Celkom pomýlené je v tejto súvislosti Uhlárovo odvolávanie sa na národnoreprezentatívnu funkciu spisovného jazyka (2.4.). Niet pochybnosti, že názvy typu *Ostré* plnia národnoreprezentatívnu funkciu práve tak dobre, ba lepšie ako názvy typu *Ostrô*, pretože sú jednotné pre celé územie Slovenska.

Záverom konštatujeme, že sa naše stanovisko v otázke štandardizácie názvov typu *Ostré/Ostrô* zhoduje so stanoviskom Názvoslovnej komisie pri Slovenskom úrade geodézie a kartografie, ako ho interpretoval M. Majtán. Pravda, to neznamená, že si osobujeme právo zasahovať do miestneho úzu v používaní znenia typu *Ostrô, Železnô* a pod. Takúto právomoc si neosobuje ani spomenutá úradná, t.j. autoritatívna komisia.

Týmto vyhlásením pokladá redakcia Slovenskej reči predmetnú diskusiu za skončenú.

Gejza Horák

POZORUHODNÁ AKTUALIZOVANÁ VÄZBA

V príspevku Pozoruhodná nenáležitá väzba, uverejnenom pred dvadsiatimi rokmi v Slovenskej reči usiloval som sa kvalifikovať väzbu *zabíja sa ľudí*. Nezvyčajnú väzbu použila K. L a z a r o v á v novele Béla Kiss (v knihe Omyly) v tejto zloženej vete: „Panebože, zabíja sa, ľ u d í s a z a b í j a, jedni chcú vraždiť za to, druhí za to, to je strašný svet." (Tu i ďalej podčiarkuje autor článku.)

So zreteľom na to, že normou vyžadovanú väzbu *ľudia sa zabíjajú* možno chápať aj ako aktívnu (s recipročne zacieleným slovesom *zabíjať sa*), aj ako pasívnu (porov. *zabíja sa/reže sa hydina*), a predpokladajúc tým motivovaný autorkin štylizačný úmysel, uvažovanie o tejto „nenáležitej" väzbe som uzavrel takto: V úsilí vyjadriť, že ide o jednostrannú (nie recipročnú) činnosť, autorka ponechala pomenovanie osoby zasahovanej dejom (patiensa) v akuzatíve: „Ľudí sa zabíja".

Uvedenú väzbu, resp. vetnú konštrukciu som kvalifikoval ako nevyhovujúcu gramatickej norme spisovnej slovenčiny a radil som: Vetu treba upraviť tak, aby mala sloveso v nezvratnej tretej osobe množného čísla — čiže dať jej podobu viet s takzvaným neurčitým podmetom: *Ľudí zabíjajú.* Ako druhú možnosť som navrhoval použiť vetu *Ľudia sa zabíjajú* a chápať ju (pri podpore kontextu) nerecipročne, teda tak, že ľudia sú iba paciensom činnosti. Tieto dve možnosti v rámci danej zloženej vety dávali takéto dva varianty: a) ... *zabíja sa, ľudí zabíjajú* (aktívne konštrukcie); b) ... *zabíja sa, ľudia sa zabíjajú* (prvá konštrukcia aktívna, druhá pasívna; porov. *ovce sa režú/sa zabíjajú*). Dnes k tomu dodávam, že akuzatív-genitív *ľudí* možno vo vete *Ľudí sa zabíja* chápať ako taký, čo zlučuje pomenovaciu a kvantitatívnu funkciu. Pri takomto chápaní veta *Ľudí sa zabíja* v porovnaní s vetou *Ľudia sa zabíjajú* by sa prijímala podľa platnej gramatickej normy ako jej kvantitatívny (a expresívny) pendant: *Ľudia sa zabíjajú — Ľudí/ľudí a ľudí sa zabíja.*

Takéto uvažovanie sa pohybuje v rámci platnej spisovnej normy a predpokladá, že odchýlku oproti bežnej konštrukcii vyvolal osobitný autorkin zámer, keď jej platná norma nestačila.

Vraciame sa k pozoruhodnej väzbe, lebo sme po rokoch zaznačili ďalší doklad od tej istej autorky. V novom románe K. Lazarovej Vdovské domy sme si poznačili replikovo zaradenú príkazovú vetu *Babku sa musí ľúbiť.* Obsahuje modálne upravenú (kvalifikovanú) predmetovú väzbu *ľúbiť babku* gramaticky zhodnú s väzbou *zabíjať ľudí.* Veta *Musí sa ľúbiť babku/ Babku sa musí ľúbiť* má priam tak ako veta *Zabíja sa ľudí/Ľudí sa zabíja* všeobecnú platnosť.

Najprv uvedieme konštrukciu *Babku sa musí ľúbiť* v kontexte.

[Stará mať si prekypenú zlosť, rozhorčenosť a životnú trpkosť vybije na malej Okani.] Vliekli [plurál úcty] ju od bránky až po kuchynské dvere, tĺkli ju ako zmyslov zbavená. (str. 418)

[Ukrivdené dievčatko zanevrie na babku a sebavedome nachádza vnútorné zadosťučinenie.]

— Ja ich už neľúbim.

— *Babku musíš ľúbiť!* — hrešia ju Mama Ivka. — Kto to kedy videl, neľúbiť si Babku! *Musíš ju ľúbiť.*

— Prečo?
— Že prečo, počuli ste to, že prečo? Pretože sú ti Babka.
— Preto? — nechápe Okaňa.
— Pravdaže. *Babku sa musí ľúbiť.*
— Ešte koho sa musí?
— V prvom rade pánbožka, mamu, sestru, celú ostatnú rodinu. V prvom rade najbližšiu, ale v najprvšom rade Babku![1] (s. 437)

Pouvažujeme o gramaticky rovnocenných väzbách vo vetách 1. *Zabíja sa ľudí* a 2. *Musí sa ľúbiť babku.* Aby sme to mohli názornejšie urobiť, aj prvú väzbu doplníme modálnym určením toho istého rázu: *Nesmie sa zabíjať ľudí. — Musí sa ľúbiť babku.* Obidve vety majú všeobecnú platnosť a jej formálnym prostriedkom je morféma *sa* zastupujúca osobnú príponu pri slovesnom tvare tretej osoby jednotného čísla. Pri holej väzbe prechodných slovies *zabíjať ľudí; ľúbiť babku* v sústave jej osobných tvarov *(zabíjam ľudí, zabíjaš ľudí...; ľúbim babku, ľúbiš babku...)* zvratný tvar *zabíja sa (ľudí), ľúbi sa (babku)* je vlastne posledným tvarom zhŕňajúcim platnosť všetkých ostatných. V takomto ponímaní slovesné tvary *zabíja sa* a *ľúbi sa* v preberaných väzbách sú jednotkou tvarovej sústavy prechodných slovies, ich zvratným tvarom. Slovko *sa* vo funkcii tvarovej slovesnej morfémy v nich substituuje konkrétnu osobu poukazom na všeobecné uskutočňovanie deja.

Vylučuje vyjadrenie konkrétneho agensa, no nevylučuje zameranie (intenciu) slovesa na objekt vyjadrený akuzatívom, ako sa uplatňuje pri tvaroch jednotlivých osôb. Kým v zmysle spisovnej normy neosobné tvary typu *zabíja sa* vylučujú možnosť vyjadriť nielen agensa, ale i paciensa, konštrukcia typu *Zabíja sa ľudí,* ako ju použila K. Lazarová, vylučuje iba pomenovanie agensa; vyjadruje sa v nej predmet, a tak neprestáva byť aktívna. V spisovnej slovenčine na jej rovine stojí zvratná konštrukcia *Ľudia sa zabíjajú; Ľudia sa nesmú zabíjať; Babka sa musí ľúbiť (počúvať)* hodnotená ako pasívna.

Slovko *sa* použité ako slovesná tvarová morféma je v spisovných konštrukciách typu *Babka sa počúva (ľúbi),* ale i v konštrukcii *Zabíja sa ľudí* súčasťou zvratného tvaru významového slovesa, naproti tomu v konštrukciách s modálnym slovesným určením *Ľudia sa nesmú zabíjať,* resp. *Ľudí sa nesmie zabíjať; Babka sa musí ľúbiť (počúvať),* resp. *Babka sa musí ľúbiť (počúvať)* slovko *sa* je súčasťou tvaru modálneho slovesa *(nesmiem, nesmieš... nesmie sa* + infinitív; *musím, musíš... musí sa* + infinitív) (porov. Ružička, 1960).

---

[1] Názvy *Babka, Okaňa, Mama* sa píšu v zmysle autorkinho zámeru ako vlastné mená s veľkým písmenom.

Väzobná konštrukcia *Babku sa musí ľúbiť/Musí sa ľúbiť babku* v románe K. Lazarovej Vdovské domy sa uplatnila v takom kontexte, kde sa príkazovo niekoľkonásobne žiada: *babku musíš ľúbiť, babku treba ľúbiť* a zdôraznene vo zvolacej vete *Kto to kedy videl, neľúbiť si babku!* Priam vtieravo, s nástojčivou gradáciou sa tu zdôrazňuje zásahové (teda dynamické) zameranie deja; naproti tomu spisovná konštrukcia *Babka sa musí ľúbiť* takú zásahovú zacielenosť, a teda i príkazovú nástojčivosť (dynamickosť) podľa nášho názoru nemá. Na uplatnenie väzobného akuzatívu vplývalo i to, že ide vo funkcii predmetu o pomenovanie takej individuality (osoby), ktorá je sama schopná vykonávať príslušný dej. V spisovnej konštrukcii typu *Babka sa musí ľúbiť (počúvať)* slovko *sa* môže byť zvratným zámenom v pravom zmysle a sloveso s ním môže vyjadrovať dej, ktorý zacieľuje podmet na seba. Veta *Babka sa ľúbi* môže teda značiť: a) „babka je ľúbená" i b) „babka seba ľúbi". Gramatická homonymia je i v spisovnom náprotivku prvého preberaného prípadu. Veta *Ľudia sa zabíjajú* môže mať až tri významy: a) „ľudia sú zabíjaní"; b) „ľudia sa (seba) zabíjajú (každý seba)"; c) „ľudia sa zabíjajú navzájom (jeden druhého)". Práve možnosť niekoľkorakej významovej interpretácie vyvolala hľadanie a potom voľbu konštrukcie intenčne pregnantnejšej a jednoznačnej.

Intenčná jednoznačnosť zaváži najmä vtedy, keď zasahovaný predmet je osoba. Tu vystupujú dva momenty, a to 1. formálny moment — odlišnosť akuzatívu od nominatívu (pri mužských osobných menách genitív-akuzatív) a 2. významový moment, že osobný paciens je aj sám schopný konať príslušný dej. Obidva závažne ovplyvňujú gramatickú homonymiu, ale nepriamo aj naznačujú možnosť odstrániť ju.

Toto je motivačné pozadie vzniku väzby *Zabíja sa ľudí*, ale i väzby *Babku sa musí ľúbiť*. Nový doklad ukazuje, že ide o príznakovú väzbu vznikajúcu kontextovou asimiláciou: *Babku musíš, Babku treba ľúbiť*, teda i *Babku sa musí ľúbiť*.

Podľa toho skúmaná väzba vystupuje ako asimiláciou upravená jednotka v reťazi príkazov, čo máme/čo treba, čo sa patrí, čo sa má a musí (u)robiť.

Takáto rozšírená analýza príznakovej väzby je v súlade s tou interpretáciou, akú sme podali pri jej prvom zázname v cit. príspevku.

Po uverejnení príspevku *Pozoruhodná nenáležitá väzba* F. Kopečný (1958) ma upozornil na poľskú väzbu *szyje się bluskę* a radil zistiť, či sa pri použití problematickej väzby nemohol uplatniť vplyv poľštiny.

Keď som sa pod vplyvom ďalšieho dokladu k tomuto zaujímavému gramatickému prvku vrátil, požiadal som spisovateľku K. Lazarovú o postoj k nemu. Dostal som bezprostrednú (predbežnú) odpoveď, že v spisovateľkinom rodnom kraji na hornej Nitre sa takto hovorí, že tam je väzba *Babku sa musí ľúbiť* celkom prirodzená.

Chcel som si to overiť. — Spýtal som sa spolupracovníka dr. Ivana Masára, rodáka z hornonitrianskych Nedanoviec, či mu je väzba *Babku sa musí poslúchať (ľúbiť)* z rodného nárečia známa a ďalej, či sa na hornej Nitre vraví aj „Záhradu sa musí pokopať." Pripustil používanie väzby iba v prvom prípade a ochotne sľúbil, že urobí malý výskum v rodnej obci.

Zostavil doplňovačku z týchto viet: 1. Babk- sa musí poslúchať. 2. Sečk- sa musí narezať. 3. Záhrad- sa musí pokopať. 4. Studň- sa musí vyčistiť. — Opytovaní doplnili vo všetkých prípadoch pádovú príponu *-a*. Na otázku, či by tam nemohlo byť aj *-u*, pripustili tú možnosť iba v prvej vete: *Babku sa musí poslúchať*. O ostatných vetách vyhlásili: To sa tak nepovie. Na otázky odpovedali dve staré ženičky (okolo 75 rokov) a dvaja muži v stredných rokoch.

Zaujímavý je aj postoj zodpovedného redaktora a jazykovej redaktorky románu Vdovské domy. Zodpovedný redaktor Félix Uváček a jazyková redaktorka Elena Stuppacherová po krátkom vysvetlení, o aký gramatický problém sa v súvislosti s románom K. Lazarovej zaujímam, odpovedali, že si väzbu vo vete *Babku sa musí ľúbiť* nevšimli, nepristavili sa pri nej, nevyvolala ich pozornosť, lebo v danej súvislosti ju pokladali za celkom normálnu.

Napokon ešte prichodí naznačiť, ako uvedenú väzbu v dôkladnejšom rozhovore hodnotila K. Lazarová. — V rodnom kraji na hornej Nitre sa veľmi často dôrazné príkazy vyslovujú neadresne, napr. *Dvor sa musí pozametať; Studňa/studňu sa musí vyčistiť; Krava/kravu sa musí podojiť; Kone (voly) sa musí napojiť; Kuchyňu sa musí upratať.* Pri variantoch *Studňa/studňu ...* a *Krava/kravu ...* podala spisovateľka vysvetlenie, že príkaz typu *Krava sa musí podojiť* má všeobecný ráz, vzťahuje sa na zviera (kravy) vôbec, kým príkaz *Kravu sa musí podojiť* sa vzťahuje na konkrétnu, napr. „tú našu" kravu. Pri vete *Babku sa musí ľúbiť* sa spytuje: A dá sa to aj ináč povedať? Veď „Babka sa musí ľúbiť" by znamenalo, že sama sa musí ľúbiť, povedzme, keď ju vnúčence neľúbia ...

Ukazuje sa, že väzbu *Babku sa musí ľúbiť* nemožno (aspoň podľa doterajšej výskumnej sondy) dosť presvedčivo kvalifikovať ako prvok hornonitrianskeho nárečia. Jej použitie bude mať korene v logickom uvažovaní, blízko každému vnímavejšiemu nositeľovi slovenského jazyka.

Naše pozorovania uzavierame týmito konštatovaniami:

1. Väzba *zabíja sa ľudí* vznikla realizovaním úmyslu vysloviť myšlienku jednoznačne (vylúčiť gramatickú homonymiu).

2. Väzba *Babku sa musí ľúbiť* má motiváciu v analógii podľa väzby v jednotlivých osobách *(musím babku ľúbiť, ... musíme babku ľúbiť, ... musí sa babku ľúbiť);* pritom tvar *musí sa* je rovnoznačný s modálnou príslovkou *treba (načim).*

3. Uvedené väzby interpretujeme ako také, čo vznikli na základe živých (situačných) vyjadrovacích potrieb, a to s použitím prostriedkov, ktoré poskytuje platná gramatická norma.

4. Ukazuje sa, že slovenčina väzbu poľského typu *szyje się bluskę* („kope sa jamu") nemá. No kontextovo odôvodnená a vyskúšaná väzba v príkazo-

vých vetách typu *Babku sa musí ľúbiť (počúvať)*, teda v modálnych konštrukciách s osobným predmetom, jej okazionálne uplatnenie predsa len čiastočne otvára.

So zreteľom na to väzbu *Babku sa musí ľúbiť*, ale ani väzbu *Zabíja sa ľudí* nemožno hodnotiť ako nenáležitú. Primeranejšie bude kvalifikovať ich ako expresívne. Tým na záver modifikujeme svoj starší náhľad. Rozobraté väzby sú príznakové. Ukazujú možnosti expresívneho využitia prostriedkov platnej gramatickej normy. Nárečové pozadie treba v nich brať do úvahy, rozhodujúci je však autorkin zámer.

Svojím zámerným neosobným (neadresným) rázom situačná gnóma *Babku sa musí ľúbiť* v románe Vdovské domy v zmysle stimulujúceho ľudového východiska, ako nám ho na vysvetlenie podala spisovateľka K. Lazarová, pripomína neosobné (vyčítavé a pritom posmešné) výroky z dedinskej črty Martina Kukučína Na prielohu (str. 21 — Trúbelka: *Keby sa tu bolo od jari sedelo, bolo by sa vedelo; ale keď sa sem šlo len dnes, nuž ani sa to nevie.“ — „Ale sa sem šlo v noci,“ pokračoval Píšťalka . . .*) Motiváciou svojho vzniku a celkovým expresívnym zacielením príkazová vetná konštrukcia *Babku sa musí ľúbiť* s neosobnými výpoveďami súvisí.

Väzba, ktorá bola predmetom nášho rozboru, nie je podľa doterajšieho výskumu prenesená ako hotová z hornonitrianskeho nárečia; má základ a motiváciu použitia v ľudovej reči, ba dalo by sa povedať v živej dialogickej reči vôbec.

Literatúra

HORÁK, G.: Pozoruhodná nenáležitá väzba. Slovenská reč, 22, 1957, s. 322—323.
KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 118.
KUKUČÍN, M.: Dielo III. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958, s. 21.
RUŽIČKA, J.: Bezpodmetový zvratný tvar. Slovenská reč, 25, 1960, s. 3—25.

František Kočiš

SÉMANTICKÁ DIFERENCIÁCIA PRÍDAVNÝCH MIEN TYPU PÄŤDENNÝ A PÄŤDŇOVÝ

V predchádzajúcom čísle Slovenskej reči (*43*, 1978, s. 127—128) sa L. Dvonč dotýka spracovania prídavných mien s časťou *-denný* a *-dňový* v Slovníku slovenského jazyka (1959—1968) (ďalej SSJ). Podnetom na napísanie tejto poznámky mu bol príspevok Š. Michalusa (1976) v časopise Kultúra slova. L. Dvonč súhlasí v podstate s názorom Š. Michalusa, že prídavné mená s časťami *-denný* a *-dňový* nie sú sémanticky odlišné, že nie je medzi nimi nijaký významný rozdiel. Podľa L. Dvonča tento názor potvrdzuje i slovníkové spracovanie týchto prídavných mien: prídavné mená s časťami *-denný* a *-dňový* sa v SSJ uvádzajú ako rovnocenné varianty. L. Dvonč nachádza v slovníkovom spracovaní istú nejednotnosť a nedôslednosť v tom zmysle, že v niektorých prípadoch SSJ neuvádza dvojtvary (pri prídavnom mene *každodenný, päťdňový* a *deväťdňový*).

Zaujímavé je konštatovanie L. Dvonča, že od spojenia *celý deň* je bežné iba prídavné meno *celodenný* a podobne aj od spojenia *každý deň* je bežné iba spojenie *každodenný*. Škoda, že L. Dvonč pri tomto zistení neuviedol príčinu, prečo práve od týchto dvoch spojení *(celý deň* a *každý deň)* sa utvorili iba prídavné mená *celodenný* a *každodenný,* teda iba s časťou *-denný,* nie aj s časťou *-dňový.* A škoda, že neuvažoval (podobne ako Š. Michalus), prečo sa pri spojeniach slova *deň (dni)* so základnou číslovkou *jeden, dva, tri* atď. tvoria obidva typy prídavných mien, teda aj s časťou *-denný,* aj s časťou *-dňový.* Príležitosť na to mu dávalo i jeho zistenie, že napr. v programe zahraničných zájazdov a pobytov DCK Tatratouru sa uprednostňujú prídavné mená s časťou *-denný* (*5-denný, 6-denný, 10-denný* atď.). Podľa nášho názoru bol L. Dvonč už iba na krôčik od zistenia, že prídavné mená s časťami *-denný* a *-dňový* nie sú sémanticky rovnocennými dubletami. Jemu, pravda, o toto zistenie vlastne ani nešlo, chcel iba poukázať na neúplnosť spracovania týchto prídavných mien v SSJ.

Už sme spomenuli, že pri prídavných menách *celodenný* a *každodenný* neexistujú varianty „celodňový" a „každodňový". Absencia týchto variantov v slovnej zásobe slovenčiny je zo sémantickej stránky úplne zákonitá. Prídavné meno *celodenný* má podľa SSJ význam „trvajúci celý deň, určený na celý deň", napr. *celodenná práca, celodenný plán, celodenná strava.* Aj prídavné meno *každodenný* má podobný význam. SSJ uvádza takýto výklad jeho významu: vyskytujúci sa, objavujúci sa každý deň, pravidelný. Spojenia ilustrujúce tento význam sú v SSJ takéto: *každodenná práca, každodenný boj o život, každodenná potreba* atď. Tento význam

prídavného mena *každodenný* vyjadruje nepretržité trvanie niečoho, nepretržitý výskyt niečoho. Ak porovnáme tieto dve zložené prídavné mená, vidíme, že v prvej časti je vyjadrené isté časové vymedzenie trvania niečoho: *celodenný* — niečo trvá celý deň; *každodenný* — niečo pretrváva, vyskytuje sa každý deň. Keď s týmito dvoma prídavnými menami porovnáme ďalej prídavné mená majúce v prvej časti číslovkové podoby *jedno-, dvoj-, troj-, štvor-* atď. (od základných čísloviek *jeden, dva, tri, štyri* atď.), môžeme konštatovať, že sa významovo neodlišujú. Prídavné mená *jednodenný, dvojdenný, trojdenný, štvordenný* atď. majú význam „trvajúci jeden deň, dva dni, tri dni, štyri dni" atď. Je preto celkom logické, že napr. cestovné kancelárie Tatratour i Čedok uvádzajú spojenia *5-denný zájazd, 6-denný zájazd.*[1] Ide totiž o zájazdy trvajúce päť dní, šesť dní atď.

Môžeme nateraz uzavrieť, že prídavné mená s časťou *-denný* majú základný význam „trvajúci istý počet dní". K týmto prídavným menám môžeme pripojiť sémanticky rovnocenné prídavné mená *týždenný*, resp. *dvojtýždenný, trojtýždenný* atď., ktoré tiež vyjadrujú trvanie niečoho jeden týždeň, príp. viac týždňov.[2]

Na pozadí sémantiky prídavných mien s časťou *-denný* sa ako osobitný typ príadvných mien vyčleňujú prídavné mená s časťou *-dňový*. Je zrejmé, že nemajú ten istý význam ako prídavné mená s časťou *-denný*. Do istej miery to potvrzuje aj L. Dvonč negatívnym konštatovaním, že prídavné meno *celodňový* sa prakticky nepoužíva. Mohli by sme dodať, že neexistuje ani prídavné meno „každodňový". Neexistencia týchto variantov ukazuje, že časť *-dňový* nie je konvergentná s významom „trvajúci istý počet dní", to značí, že nemôže ísť o významovo rovnocenné varianty. Možno to jednoducho dokázať na konkrétnych spojeniach. Reálne je spojenie *dvojdňové*

---

[1] Zájazdový kalendár S Čedokem do světa 1978 v slovenskej časti informácií používa v spojení s podstatným menom zájazd prídavné meno s časťou *-dňový;* napr. na s. 38—39: *10dňový, 3dňový, 14dňový, 8dňový, 5dňový zájazd.* Ukazuje sa teda, že ani v oficiálnych textoch cestovných kancelárií nie je jednotný úzus. L. Dvonč vo svojej poznámke uvádza, že napr. aj v denníku Pravda v správach o oficiálnych návštevách štátnikov sa používa prídavné meno s časťou *-dňový* (obyč. v spojení s podstatným menom *pobyt*).

[2] SSJ IV uvádza prídavné meno *týždenný* ako samostatné heslo s dvoma významami, z ktorých prvý je obdobný so sémantikou prídavného mena *denný* (týždenný = týkajúci sa celého týždňa, trvajúci celý týždeň). Prídavné meno *týždňový* je prihniezdované v hesle *týždeň* a je bez výkladu, namiesto neho sa podľa nášho názoru nevhodne uvádza iba synonymum *týždenný* — nevhodne nielen z hľadiska nášho výkladu, aj z hľadiska významového členenia prídavného mena *týždenný* v SSJ IV.

Hoci sa v SSJ uvádza prídavné meno *týždenný*, zloženiny s číslovkovými tvarmi *jedno-, dvoj-, troj-, štvor-* sú v SSJ napospol tvorené s časťou *-týždňový* a so všeobecným výkladom „majúci príslušný počet týždňov a trvajúci príslušný počet týždňov". Výnimku tvorí iba prídavné meno *jednotýždňový*, ktoré má výklad „trvajúci jeden týždeň". Pre našu argumentáciu je však veľmi dôležité, že SSJ uvádza iba podobu *celotýždenný* s výkladom „trvajúci celý týždeň".

húsa, ale sémanticky nenáležité je spojenie *dvojdenné húsa.* Bežné sú spojenia *dňové kurčatá, trojdňové mláďa, týždňové teľa, šesťtýždňové prasa* a pod. Namiesto tvarov prídavných mien *dňové, trojdňové, týždňové* a *šesťtýždňové* nemožno dosadiť tvary adjektív *denné, trojdenné, týždenné* a *šesťtýždenné,* a to preto, lebo prídavné mená s časťou *-dňový* majú základný význam „majúci istý počet dní". Medzi prídavnými menami s časťami *-denný* a *-dňový* je teda sémantický protiklad duratívnosti a existenciálnosti, pričom duratívnosť má ešte príznak distributívnosti a existenciálnosť má príznak komplexnosti, totálnosti, uzavretosti.

Tento sémantický rozdiel medzi prídavnými menami s časťami *-denný* a *-dňový* zaznamenáva aj Slovník slovenského jazyka, ale pri spracovaní týchto prídavných mien ho neaplikuje jednotne a dôsledne. Napríklad v hesle *deväťdňový* sa toto rozčlenenie významov robí na báze synonymie (trvajúci deväť dní, majúci deväť dní), v hesle *päťdňový* na báze dvoch samostatných významov (1. majúci päť dní: *päťdňové dieťa, päťdňové jahňa;* 2. trvajúci päť dní — tu treba poznamenať, že spojenie *päťdňová práca,* obsiahnuté v príkladovej vete *A tu si oddýchol po päťdňovej práci,* nie je sémanticky priliehavé). Iný typ spracovania sémantiky týchto prídavných mien predstavuje heslo *dvojdenný* s rovnocenným variantom *dvojdňový.* Ich výklad je takýto: trvajúci dva dni; majúci dva dni; vzťahujúci sa na dva dni. Spojenia ilustrujúce význam týchto dvoch variantov ukazujú, že variant *dvojdenný* nie je náležitý ani v jednom z nich; reálne spojenia sú iba *dvojdňový štrajk* (potvrdzuje sa to aj porovnaním s nereálnym spojením *„denný" štrajk*), *dvojdňové mláďa* (nie je reálne spojenie *„dvojdenné" mláďa*), *dvojdňový zárobok* (nie *„dvojdenný" zárobok*).

Rovnako ako varianty *dvojdenný* a *dvojdňový* sú v SSJ spracované i prídavné mená *jednodenný* a *jednodňový, trojdňový* a *trojdenný, štvordenný* a *štvordňový, šesťdňový* a *šesťdenný, sedemdňový* a *sedemdenný, osemdňový* a *osemdenný.* Pokladajú sa za rovnocenné varianty, pričom významové odtienky „trvajúci príslušný počet dní" a „majúci príslušný počet dní", príp. „vzťahujúci sa na príslušný počet dní" sa podľa nášho názoru nevhodne pripisujú obidvom variantom. Čo sa týka prídavných mien *desaťdenný* a *desaťdňový, päťdňový* a *deväťdňový,* už L. Dvonč poznamenáva, že v SSJ sú spracované ináč ako vyššie uvedené varianty.

Sémantická analýza zložených prídavných mien s časťami *-denný* a *-dňový* ukazuje, že základný rozdiel medzi týmito typmi prídavných mien nespočíva v ich derivačno-štylistickej diferenciácii (staršie a novšie tvorenie), ako sa v závere svojej poznámky domnieva L. Dvonč, ale v zreteľnej sémantickej diferenciácii, ktorá sa prejavuje v protiklade duratívnosti čiže trvania niečoho istý čas (istý počet dní) a existenciálnosti čiže

(existenčného) stavu niekoho alebo niečoho z hľadiska veku (vyjadreného istým počtom dní).

Na záver ešte jedno konštatovanie. Je zaujímavé, že uvedená sémantická diferenciácia si osobitné adjektívne formy vyžaduje iba pri prídavných menách utvorených od spojení, v ktorých nadradeným členom je podstatné meno *deň* (*jeden deň, dva dni, tri dni* atď.). Už sme spomenuli, že rovnaká situácia je aj pri prídavných menách *týždenný* a *týždňový*, resp. pri zložených prídavných menách s časťou *-týždenný, -týždňový*.[3] Táto sémantická diferenciácia sa prejavuje aj pri prídavných menách *mesačný* (od podstatného mena *mesiac* ako časovej jednotky) a *ročný*, ale nie je vyjadrená osobitnými formami. Prídavné meno *mesačný* má aj význam „trvajúci (jeden) mesiac", aj význam „majúci (jeden) mesiac", podobne aj zloženiny *dvojmesačný, trojmesačný* atď. (napr. *mesačná dovolenka* = trvajúca [jeden] mesiac; *mesačné dieťa* = majúce [jeden] mesiac). Rovnaké významové členenie má aj prídavné meno *ročný* (pravda, okrem iných jemnejších významových odtienkov ako „týkajúci sa celého roka", „určený na jeden rok" — porov. SSJ IV, s. 750).

Literatúra

DVONČ, L.: Prídavné mená s časťou -denný a -dňový. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 127—128.

MICHALUS, Š.: Šesťdňový, alebo šesťdenný? Kultúra slova, *10*, 1976, s. 319.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

[3] Keďže ani prídavné mená s časťami *-týždenný* a *-týždňový* nie sú v SSJ jednotne spracované a aj vo výklade sémantiky prídavných mien *týždenný* a *týždňový* sú isté rozdielnosti (porov. napr. SSJ a príspevok J. Mistríka *Aký je rozdiel medzi významom slova týždenný a týždňový* v 5. zväzku Jazykovej poradne z r. 1968), bude treba im venovať osobitný príspevok.

SPRÁVY A POSUDKY

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1977

Základnou smernicou pre činnosť JÚĽŠ r. 1977, v druhom roku šiestej päťročnice, boli závery XV. zjazdu KSČ a zjazdu KSS, ako aj ich rozpracovanie pre oblasť vedeckého výskumu. V práci ústavu sa prejavovalo najmä úsilie o zvýšenie kvality a efektívnosti jazykového výskumu a o zvýšenie činnosti výsledkov výskumu pri formovaní a výchove socialistického človeka. Preto sa výskumné plány orientovali vo zvýšenej miere na skúmanie súčasnej spisovnej slovenčiny, na prehlbovanie marxistickej koncepcie jazyka i na zvyšovanie kultúry v používaní spisovného jazyka. V potrebnej miere sa skúmali aj dejiny slovenčiny a slovenské nárečia, ako aj vzťahy slovenčiny k iným jazykom.

V ústavnom pláne na r. 1977 boli tieto úlohy:

V čiastkovej úlohe *Princípy marxistickej jazykovedy a kritika buržoáznych koncepcií v lingvistike* (zodp. riešiteľ J. Horecký) sa pokračovalo v analýze slovenského jazykovedného štrukturalizmu a v rozpracúvaní niektorých filozofických a metodologických otázok marxistickej jazykovedy. Výsledky sa dobre uplatnili na celoštátnom sympóziu o marxistickej jazykovede v Olomouci (7.—9. 9. 1977). Na tomto sympóziu predniesli pracovníci ústavu referáty o slovenskom jazykovednom štrukturalizme (J. Ružička), o niektorých otázkach marxistickej koncepcie jazyka (J. Horecký) a o niektorých metodologických otázkach marxistickej jazykovedy (Š. Peciar), ako aj pripravené diskusné príspevky (J. Bosák, K. Buzássyová, J. Kačala).

V čiastkovej úlohe *Výskum spisovnej slovenčiny* (zodp. riešiteľ J. Horecký) sa pokračovalo v príprave syntaxe spisovnej slovenčiny. Spracovali sa kapitoly o jednočlenných vetách, o prívlastku, o zloženom súvetí a o prechodníkovej väzbe. Pokračovalo sa v prípravných prácach na výskume stavby slova: skúmalo sa postavenie interfixov v štruktúre slova a začalo sa s výskumom konverzných slovies a sémantiky adjektív v spisovnej slovenčine. Vypracovali sa menšie štúdie o vzťahu slovenskej a českej lexiky, začala sa skúmať problematika homonymie. Pokračovalo sa v detailnom skúmaní morfologickej stavby súčasnej spisovnej slovenčiny. Začalo sa s prípravnými prácami na získanie štatistického obrazu o zvukovej stavbe spisovnej slovenčiny. Pokračovalo sa v príprave Pravidiel slovenskej výslovnosti.

V čiastkovej úlohe *Výskum kultúry spisovnej slovenčiny* (zodp. riešiteľ J. Kačala) sa vypracovala koncepcia jednozväzkového slovníka spisovnej slovenčiny a podľa tejto koncepcie sa skoncipovalo a zredigovalo 2400 ukážkových hesiel. Pracovná skupina pre revíziu kodifikačných poučiek skončila svoju činnosť a vypracovala predbežné závery. Z marxistického hľadiska sa analyzovali niektoré základné problémy spisovného jazyka a jazykovej kultúry, najmä vzťah jazyka a spoločnosti, problémy jazykovej normy, výstavba termínu, prekladanie terminológie.

V čiastkovej úlohe *Výskum slovenských dialektov* (zodp. riešiteľ I. Ripka) sa spresňovala koncepcia ukážkového zväzku Slovníka slovenských nárečí a skoncipovalo sa vyše 200 hesiel. Vykonal sa terénny výskum v rozsahu 5 týždňov. Pokračovalo sa v zbieraní nárečovej lexiky (vyše 30 000 lístkov), prepísalo sa 150 strán nárečových textov. V spolupráci s Kabinetom fonetiky FFUK sa nahrávali nárečové texty. I. Ripka odovzdal do vydavateľstva *Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí.* Pre Slovanský jazykový atlas sa vypracoval komentár k 3 lexikálnym mapám a bibliografia prác slovenských autorov. Začali sa práce na Karpatskom jazykovom atlase a spolupráca na Európskom jazykovom atlase.

V čiastkovej úlohe *Výskum dejín slovenčiny* (zodp. riešiteľ Š. Peciar) sa pokračovalo v príprave Slovenského historického slovníka. Skoncipovalo sa 182 hesiel, zredigovalo sa 56 hesiel. Pokračovalo sa v doplňaní materiálu: do fototéky sa získalo okolo 23 000 fotokópií a 5000 záberov na mikrofilmy. Archív latinských výrazov sa doplnil asi o 2000 výrazov, do slovníkovej kartotéky sa získalo vyše 57 000 lístkov. Dokončila sa evidencia regestov zo 16.—18. storočia, ako aj dokumentácia tlačí z predbernolákovského obdobia. Prezrelo sa vyše 7000 strán tlačených pamiatok a vyše 5000 strán rukopisných pamiatok a pripravili sa na excerpovanie. Transliterovalo sa 538 strán textov. Pokračovalo sa v archívnom výskume v Budapešti, v Matici slovenskej a v 8 archívoch na Slovensku.

V onomastickom výskume sa spracovalo 26 máp a do kartotéky vlastných mien sa získalo vyše 25 000 lístkov.

V čiastkovej úlohe *Konfrontačný výskum ruštiny a slovenčiny* (zodp. riešiteľka E. Sekaninová) sa pokračovalo v koncipovaní hesiel do druhého zväzku Veľkého slovensko-ruského slovníka. Skoncipovalo sa 133 stĺpcov textu, po zredigovaní sa odovzdalo recenzentom vyše 2000 strán textu. Začalo sa s koncipovaním hesiel do tretieho zväzku, asi 280 stĺpcov.

V ústavnej úlohe *Porovnávací výskum slovenčiny a iných jazykov* (zodp. riešiteľka K. Buzássyová) sa pokračovalo v štúdiu problematiky posesívnosti, určenosti a stupňovania v slovenčine a maďarčine, porovnávala sa morfematická štruktúra slovenčiny a maďarčiny. Vykonali sa korektúry zborníka konfrontačných štúdií.

V ústavnej úlohe *Jazyková kultúra v praxi* (zodp. riešiteľ J. Kačala) sa pokračovalo v poradenskej činnosti. Odpovedalo sa na 460 listov, priebežne sa poskytovali telefonické aj osobné konzultácie. Sústavne sa budovala kartotéka jazykovej poradne. Pracovalo 14 terminologických komisií. V spolupráci s Úradom pre normalizáciu a meranie sa zrevidovalo vyše 3200 strán názvoslovných a technických noriem.

V ústavnej úlohe *Bibliografia slovenskej jazykovedy* (zodp. riešiteľ L. Dvonč) sa dokončila bibliografia za roky 1976—1977, pokračovalo sa v doplňaní bibliografických údajov zo starších ročníkov a vypracovalo sa viacero osobných bibliografií slovenských jazykovedcov.

Výskumná práca plánovaná v Jazykovednom ústave Ľud. Štúra SAV sa realizovala aj v spolupráci s inými pracoviskami. V rámci akademických ústavov sa rozvíjala spolupráca s Ústavom pre český jazyk ČSAV (na konfrontačnom výskume slovenčiny a češtiny, v oblasti terminológie, jazykovej kultúry, ako aj pri skúmaní marxistickej teórie jazykovedy) a s Kabinetom cudzích jazykov ČSAV (najmä výmenou skúseností pri koncipovaní veľkých slovníkov). Úspešná

bola aj spolupráca s Encyklopedickým ústavom SAV (autori hesiel, jazyková úprava hesiel) a s viacerými ústavmi SAV pri spracúvaní terminológie.

Pokračovalo sa v spolupráci s nakladateľstvom Pravda na príprave 2. vydania Zobraných spisov V. I. Lenina a Marxovho Kapitálu. S Výskumným ústavom pedagogickým sa spolupráca týkala jednak konfrontačného výskumu slovenčiny a maďarčiny, jednak príprav a posudzovania rozličných učebníc slovenčiny. V spolupráci s Novinárskym študijným ústavom sa pokračovalo vo výskume publicistických textov, najmä ich sémantickej a pragmatickej stránky a začal sa výskum vzťahu medzi fotografiou a podpiskom v dennej tlači.

Dvaja pracovníci JÚĽŠ boli činní v pedagogickom procese: na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove J. Horecký a na Filozofickej fakulte UK v Bratislave F. Buffa. Viacerí pracovníci boli členmi rozličných vysokoškolských kvalifikačných komisií i členmi riadiacich orgánov.

Rozsiahla bola aj r. 1977 spolupráca s rozličnými stranícky mi, štátnymi a inými verejnými inštitúciami, ako aj rezortnými výskumnými ústavmi a výrobnými podnikmi. Spolupráca sa týkala jazykovej úpravy rozličných právne dôležitých textov a noriem. Osobitné miesto mala konzultačná činnosť vo viacerých vydavateľstvách a redakciách.

Sľubne sa rozvíjala aj spolupráca s jazykovednými ústavmi v akadémiách socialistických krajín. S Jazykovedným ústavom Bulharskej akadémie vied sa riešili niektoré otázky spisovného jazyka (gramatická stavba, lexikológia) a jazykovej kultúry. S Jazykovedným ústavom Maďarskej akadémie vied sa spolupracovalo na konfrontačnom výskume slovenčiny a maďarčiny, výmenné pobyty sa využívali na skúmanie jazykových pamiatok v maďarských archívoch. Problematiky spisovného jazyka a jazykovej kultúry sa týkala spolupráca s Centrálnym jazykovedným ústavom Akadémie vied NDR. Taká istá problematika bola predmetom spolupráce aj s Jazykovedným ústavom Poľskej akadémie vied; pristúpila tu aj spolupráca pri výskume nárečí.

S inštitúciami v ZSSR sa realizovala spolupráca pri výskume ruskej a slovenskej lexiky, pri výskume nárečí a pri práci na slovensko-ruskom slovníku.

Viacerí pracovníci ústavu sa aktívne zúčastnili na rozličných zahraničných podujatiach: na XII. svetovom lingvistickom kongrese vo Viedni (2 pracovníci), na III. hungarologickom kongrese v Nyiregyháze (1 pracovník), na konferencii o budínskej univerzitnej tlačiarni v Budapešti (1 pracovník), na zasadnutí komisie pre slovanské spisovné jazyky v Budyšíne (1 pracovník), na zasadnutí Medzinárodnej komisie pre výskum gramatickej stavby slovanských jazykov vo Varne (3 pracovníci), na zasadnutí lexikologicko-lexikografickej komisie v Lipsku (1 pracovník), na sympóziu o historickom a etymologickom výskume slovnej zásoby slovanských jazykov v Lipsku (2 pracovníci), na zasadnutí komisie pre Slovanský jazykový atlas v Ľubľane (1 pracovník), na zasadnutí komisie pre Karpatský jazykový atlas v Moskve (1 pracovník). Siedmi pracovníci sa zúčastnili na slavistických letných školách v Budyšíne, Skopje, Ľubľane, Zagrebe a Zadare.

Vedúci pracovníci ústavu pracovali aj vo vedení rozličných medzinárodných organizácií. J. Horecký je členom Medzinárodného komitétu slavistov a podpredsedom Československého komitétu slavistov, predsedom Medzinárodnej komisie pre jazykovednú terminológiu. J. Ružička je členom Medzinárodnej komisie pre jazykovednú terminológiu, Medzinárodnej komisie pre výskum slovanských spisovných jazykov a Medzinárodnej komisie pre výskum gramatickej

stavby slovanských jazykov. Š. Peciar je predsedom Medzinárodnej komisie pre lexikológiu a lexikografiu. A. Habovštiak je členom Medzinárodnej komisie pre Slovanský jazykový atlas, I. Ripka členom Medzinárodnej komisie pre Karpatský jazykový atlas. J. Horecký sa stal reprezentantom Československa vo Valnom zhromaždení Medzinárodného stáleho komitétu jazykovedcov a členom výkonného výboru Societas linguistica Europaea.

Výsledky práce Jazykovedného ústavu za rok 1977 znamenajú predovšetkým postupné plnenie prác na hlavných úlohách, najmä na vypracúvaní syntetických diel o slovenčine. Popritom sa tieto výsledky pohotove a účinne prenášali do praxe, ako svedčí rozsiahla poradenská a expertízna činnosť. Pracovníci ústavu dobre reprezentovali slovenskú jazykovedu (a predovšetkým prácu ústavu) aj na rozličných zahraničných podujatiach a v práci medzinárodných organizácií.

J. Horecký

KRAJČOVIČ, R.: Svedectvo dejín o slovenčine. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1977. 268 s.

V edícii Teória a výskum v sérii Monografie vyšla pozoruhodná publikácia doc. dr. Rudolfa Krajčoviča, podávajúca slovom (nielen po slovensky, ale paralelne po rusky a po anglicky) i obrazom prehľad o vyše tisícročnom živote a vývine slovenského jazyka. Je to publikácia netradičná, svojrázne transponujúca výsledky dlhodobého výskumného úsilia autora aj iných bádateľov v oblasti dejín slovenského jazyka a literatúry, dialektológie, histórie a archeológie do stručných, výstižných a miestami i literárnym a vlasteneckým pátosom podfarbených charakteristík jednotlivých vývinových období. Ťažisko práce však nie je v textovej časti monografie, ale v bohatom ilustračnom materiáli podávajúcom „svedectvo dejín o slovenčine". Hoci je práca koncipovaná na základe syntézy najnovších vedeckých výskumov, nie je preťažená faktografickými podrobnosťami, takže je prístupná a pre bohatú fotodokumentáciu „svedectiev" z jednotlivých etáp našej minulosti priam príťažlivá pre všetkých záujemcov o otázky dejín slovenského národa a slovenského jazyka. Jednotlivé kapitoly knihy sú premyslene rozčlenené podľa historických a vývinových etáp slovenského jazyka a národa. Prirodzene, edičné možnosti vydavateľstva nedovoľovali úplnú dokumentáciu existujúcich materiálov o dejinách slovenčiny; je to iba ukážkový, ale vhodný reprezentatívny výber. Pravda, i pri výbere svedectiev o slovenčine badať autorove sféry vedeckých záujmov: osobitný dôraz kladie R. Krajčovič na obdobia, ktorým sám vo svojich prácach venoval mimoriadnu pozornosť, na „svedectvo prvých storočí feudálneho Uhorska", ktoré je najmä vo vlastných menách, menej i v apelatívach doložených zväčša v latinských listinách, a na obdobie svedčiace o formovaní kultúrnej slovenčiny. Svedectvo dejín o slovenskom jazyku sa však v publikácii podáva už od čias Veľkej Moravy. Na s. 13 sa názorne naznačujú postupy staroslovanského osídľovania Slovenska a členenie jazykového územia slovenčiny na základe niekoľkých starodávnych javov spred 10. storočia *(ražeň/rožeň; šilo/šidlo/šillo; krv/kru/kref; ihla/jehla)*. Pre presnejšiu čitateľnosť mapky by bola osožná aj legenda k jed-

notlivým izoglosám. Jazykové svedectvá o slovenčine sa v celej knihe prepletajú so svedectvami histórie a archeológie. Napríklad hneď v spomínanej prvej kapitole o Veľkej Morave sú popri jazykových svedectvách, ako sú zápis mena kniežaťa Pribinu (v znení *priuuina* v rukopisnej pamiatke De conversione Bagoariorum et Carantanorum z r. 870—871), záznamy mien panovníka Rastislava pravdepodobne aj s menami členov jeho družiny v tzv. Evanjeliu cividalskom z druhej polovice 9. stor., ukážky zo staroslovienskej literatúry (napr. z tzv. Zografského štvorevanjelia z konca 10. stor., zo Života Metodovho z konca 9. stor., resp. z najstaršieho prepisu tejto pomiatky v cyrilike z 12. stor., z tzv. Kyjevských listov z druhej pol. 9. stor. a i.), aj svedectvá histórie (napr. názorná mapka o rozlohe Rastislavovej Veľkej Moravy v porovnaní s dnešným územím slovenčiny), i svedectvá archeológie o dobovej kultúre (napr. na s. 17 fotografia veľkomoravských šperkov). K fotodokumentáciám v publikácii by sa miestami žiadalo mať rozsiahlejší podtext (napr. na s. 17 o veľkomoravských šperkoch alebo na s. 20 o cyrilskom liste, kde sa našli, kde sú teraz uložené ap.), miestami pri obrazoch celkom chýba vysvetľujúci text (napr. na s. 13, 14). Ak uvážime, že publikácia je určená aj širšej verejnosti a pre cudzinu (ako svedčí jej paralelné ruské a anglické znenie), zaiste by mnohí čitatelia s radosťou uvítali i bohatšie informácie. Táto poznámka sa týka aj dobových ilustrácií jednotlivých historických udalostí (napr. na s. 61, 65, 148, 150). Náročnejší záujemca o našu kultúrnu minulosť musí hľadať niektoré údaje o reprodukovanom texte dosť zložitou excerpciou neúplného dodatku „Poznámky k textovej a obrazovej časti", resp. musí ísť „ad fontes". Azda by nebolo nemožné pri reedícii tohto diela dať podrobnejšie informácie o reprodukovaných „svedectvách o slovenčine" priamo do textu knihy. Pri reedícii by bolo treba doplniť a zrevidovať i použitú literatúru.

Z hľadiska čitateľského záujmu o túto publikáciu treba kladne oceniť aj z obsahového aspektu zaujímavý výber textov (hradné inventáre, ukážky z výpovedí svedkov pri súdnych procesoch — tu by boli vari zaujímavé napr. aj výpovede z procesov o bosorkách v Krupine; ukážky incipitov slovenských piesní; ukážky zo starej ľúbostnej poézie a i.). Vhodne sú volené aj citáty — mottá v úvode jednotlivých kapitol. V práci sa publikujú aj viaceré nové materiály. Napríklad v kapitole o slovakizmoch v latinských textoch prináša autor niekoľko doteraz neznámych slovenských dokladov z Archívu mesta Bratislavy (z r. 1386 a z 2. pol. 15. stor.), na ktoré ho upozornil dr. J. Sopko.

Podrobne sú rozpracované aj kapitoly dokumentujúce formovanie kultúrnej slovenčiny na západnom Slovensku (na juhu i na severe), na strednom i východnom Slovensku. Pri reprodukcii textov písaných v slovakizovanej češtine a v slovenčine s bohemizmami autor buď prevzal podobu z publikovaných textov (ako napr. z Chaloupeckého Žilinskej knihy z r. 1933, ktorá však v dôsledku čitateľskej transkripcie a českej jazykovej interpretácie posúva jazykový charakter týchto textov smerom k češtine), buď texty publikované transliterovane (čo je pre jazykovedné ciele vhodnejšie) vzhľadom na širší okruh percipientov tejto publikácie uverejnil vo voľnejšom, tzv. čitateľskom prepise. V jednotlivostiach možno mať proti takémuto čitateľskému prepisu výhrady: netranskribuje sa skutočná (resp. predpokladaná) výslovnosť slova, napr. na s. 126—127 v Inventári Oravského zámku z r. 1611 znenia s *ä/ă (u sečkárä, retäz; kopačka, čo úle robă* a i.; na takúto interpretáciu sa však upozorňuje v poznámke), pridáva sa nepravdepodobná a či neistá kvantita v slove (napr. na s. 127 *Klešte*

kováčské — na stredoslovenskej oblasti treba predpokladať rytmické krátenie, tak ako ho sám autor predpokladá o riadok vyššie „Šrobštág slosársky"; na s. 127 *Slivék suchých košík* — tu je sporné čítanie s *-é-*, keďže grafému *e* sa v tejto pamiatke zapisuje nielen samohláska, ale aj *ie;* porov. na s. 127 *Klešte* aj *Kliešte*), nedomýšľa sa dôsledne graficky nevyznačená mäkkosť konsonantov (porov. na s. 126 *Svoren,* na s. 127 *Rožen* — tieto slová treba čítať s *-ň*). S podobnými problémami pri čitateľskom prepise sa možno stretnúť aj inde (najmä pri čítaní mien — porov. s. 128 *Tomko Ssramko — Tomko Šrámko,* či krátko?). Pri transkripcii dvoj- a viacjazyčnej slovníkovej literatúry bolo by žiadúce uvádzať aj cudzojazyčné východiskové heslo, čím by spresnil význam slovenského slova (napr. na s. 159 latinský text v latinsko-slovenskom tzv. Nomenclatore Pružinskom zo 17. stor.).

Známejšie ako doklady spred uzákonenia spisovnej slovenčiny sú svedectvá o slovenčine bernolákovskej a štúrovskej epochy. Tlačené pamiatky písané bernolákovčinou sa reprodukujú iba vo fotokópiách (nie aj v prepise latinkou), čo sa azda dá pri pomerne dobrej čitateľnosti švabachu zdôvodniť; pre mladšiu generáciu, ktorá sa už so švabachom v knihách nestretla, by vari nebolo bývalo od veci uverejniť konfrontáciu švabachu s latinským písmom.

V motte pred kapitolou o štúrovčine sa citátom Ľudovíta Štúra výrazne naznačuje nadväznosť štúrovcov na bernolákovcov. Okrem materiálov vytlačených v štúrovčine sa v úvode tejto kapitoly (na s. 206—207) reprodukujú fotokópie rukopisných spevníkov z 18. stor., dokumentujúce formovanie kultúrnej stredoslovenčiny, na ktorú nadväzovala štúrovčina. Rukopisný text týchto fotokópií by bolo bývalo potrebné uverejniť aj v čitateľskom prepise (rukopis piesní nie je celkom dobre čitateľný ani pre odborníkov). Výber textov v tejto kapitole výstižne dokumentuje nielen používanie štúrovčiny, ale aj ostré hlasy Jána Kollára a iných proti nej a napokon i jej „opravenie" v hodžovsko-hattalovskej úprave.

Posledné svedectvo o vývine a používaní slovenčiny dáva R. Krajčovič „živému svedkovi dejín — reči slovenského ľudu". V tejto kapitole sa úvodným slovom stručne vysvetľuje a zápismi nárečových prehovorov dokumentuje členenie a vývin slovenských nárečí.

Forma, ktorou sa v publikácii propagujú svedectvá o slovenčine je pútavá; je to najčastejšie kombinácia reprodukcie originálu, prepis textu, prípadne aj stručný jazykový komentár. Táto zásada sa však celkom dôsledne nedodržiava. Napríklad v kapitole o slovakizmoch v českých textoch z 2. pol. 14. stor. (na s. 69—70) by čitateľ rád videl aj fotokópiu originálu týchto pamiatok, nie iba gotickú vežu bratislavského františkánskeho kostola pri kláštore, v ktorom sa našiel kódex s veršovanou českou modlitbou so slovakizmami z r. 1380. Vynára sa tu otázka, či existuje ešte originál týchto textov. Aj viaceré iné jazykové pamiatky sú publikované iba v prepise (napr. na s. 105, 126—127 a i.), hoci ich originál (mikrofilmy, fotokópie ap.) sú prístupné. V opačnom smere sa porušuje zásada uvádzať fotokópiu i jej prepis v niektorých iných prípadoch. Ukážky z kamaldulského latinsko-slovenského slovníka z r. 1763 (na s. 164 a 167) sa uverejňujú iba na fotokópiách, ktoré v zmenšenom formáte nie sú dosť čitateľné; bolo by bývalo žiadúce tento text uverejniť aj v prepise, resp. text zo s. 164 v slovenskom preklade. Aj na margo reprodukcie niektorých iných jazykových dokumentov možno pripomenúť, že zmenšením pôvodiny, resp. tým, že sa nezväčšila, stáva sa reprodukcia slabo čitateľnou (napr. na s. 44, 45, 48, 49, 50, 58 a i.).

Spomenuté kritické pripomienky sú iba dobre myslené rady pre druhé vydanie tejto knihy, o ktorú je právom záujem tak u odborníkov, ako aj v širšej domácej a zahraničnej i čitateľskej odbornej verejnosti. Publikácia môže byť totiž vhodným darčekom nielen pre domácich milovníkov slovenského jazyka a literatúry, ale aj pre rodiny pochádzajúce zo Slovenska a žijúce v druhej-tretej generácii v zahraničí, ako aj pre širší okruh záujemcov o slovakistiku (napr. pre absolventov letnej slovakistickej školy Studia Academica Slovaca). Táto kniha by nemala chýbať ani v našich učiteľských a žiackych knižniciach. Ide totiž o publikáciu na vysokej odbornej úrovni vydanú v reprezentatívnej grafickej úprave na kriedovom papieri, na ktorom sa dobre vynímajú umelecky pôsobivé čierno-biele i farebné zábery z dejín o slovenčine.

K. Habovštiaková

ROZLIČNOSTI

Cabaj-Čapor — v Cabaji-Čapore. — Integračný proces v období budovania rozvitej socialistickej spoločnosti sa prejavuje nielen v hospodárskom, ale aj v politickom živote. V poslednom čase sme svedkami zlučovania jednotných roľníckych družstiev, ale aj obcí do väčších hospodárskych alebo politických jednotiek. Výsledkom politickej integrácie obcí je aj nový miestny názov. V niektorých prípadoch názov menšej obce zanikne. Napríklad zlúčením dvoch obcí *Petrovany* a *Močarmany* (Prešovský okres) názov *Močarmany* zanikol, takže zlúčené obce majú miestny názov *Petrovany*. Pri zlúčení dvoch obcí *Radačov* a *Meretice* (Prešovský okres) sa z názvu *Radačov* prebrala prvá časť *Rada-*, z názvu *Meretice* zasa druhá časť *-tice*, takže nová politická jednotka má názov *Radatice*. Po pričlenení obce k mestu nová mestská štvrť (ulica) býva pomenovaná prídavným menom, ktoré je odvodené od pôvodného miestneho názvu, napr. *Vranov nad Topľou, Hencovská ulica* (pred pričlenením *Hencovce*). Pri zlúčení dvoch obcí sa niekedy ponechávajú obidva miestne názvy, medzi ktorými sa píše spojovník. Takýmto spôsobom sa utvoril aj nový miestny názov zlúčených obcí *Cabaj* a *Čapor* v Nitrianskom okrese: *Cabaj-Čapor*.

V spomenutej obci sa koncom októbra 1977 konal už jubilejný 5. ročník medzinárodných pretekov v cezpoľnom behu. V športových rubrikách našich ústredných denníkov sme sa pri názve tejto obce stretli s rozkolísanosťou v písaní kvantity *(Čapor* i *Čápor)*, v skloňovaní *(v Cabaji-Čapore* i *v Cabaj-Čapore)*. Okrem toho v denníku Pravda sme sa stretli aj s obyvateľským menom v podobe *Cabaj-Čaporčan* a s prídavným menom *cabaj-čaporský*, napr.: *Víťazi v C a b a j - Č a p o r e. — Aj v sobotu na V. ročníku sa v C a b a j - Č a p o r e zišli... — C a b a j - Č a p o r č a n i a pripravili pre pretekárov dobrú atmosféru...* (Pravda, 31. 10. 1977, s. 5). — *Aj mladí v C a b a j - Č a p o r e patria medzi nich. — ... a ťahajú za spoločný c a b a j - č a p o r s k ý povraz. — Vlani si v C a b a j - Č a p o r e vybojoval... — Ešte jedna vec nás v C a b a j - Č a p o r e upútala. — Tempo, ktoré mladí v C a b a j - Č a p o r e nasadili... V C a b a j - Č a p o r e vyhral...* (Pravda, 1. 11. 1977, s. 8). — *Vyše 150 bežcov v C a b a j i - Č a p o r e. — V C a b a j i - Č á p o r e, v obci neďaleko Nitry...* (Šport, 31. 10. 1977, s. 5). — *... tak to vyzeralo na štarte 5. ročníka cezpoľného behu Grand prix 1977 v C a b a j i - Č a p o r e* (Práca, 31. 10. 1977, s. 7). — *V C a b a j i - Č a p o r e, v obci neďaleko Nitry...* (Smena, 31. 10. 1977, s. 4). — *V C a b a j i - Č á p o r e na 5. ročníku medzinárodných pretekov v cezpoľnom behu...* (Roľnícke noviny, 31. 10. 1977, s. 6).

V 6. zv. Slovníka slovenského jazyka, s. 161, sa uvádzajú miestne názvy *Cabaj* a *Čapor* (s krátkym *a*) ešte ako samostatné heslá (k zlúčeniu obidvoch obcí došlo len pred troma rokmi). S krátkou samohláskou (literou) *a* uvádza miestny názov *Čapor* aj Štatistický lexikon obcí ČSSR 1965 (1. vyd. Praha, vydala Ústredná komise lidové kontroly a statistiky a ministerstvo vnitra 1966, s. 438). Aj M. Majtán uvádza miestny názov *Čapor* s krátkym *a* (Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972, s. 91).

J. Mistrík v Retrográdnom slovníku slovenčiny (1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1976, s. 398) miestny názov *Čapor* registruje taktiež s krátkym *a*. S dlhou samohláskou *á* sa miestny názov *Čápor* uvádza vo Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku (Zv. 1. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV, 1977, s. 279). Naproti tomu prídavné meno *čaporský* a obyvateľské meno *Čaporčan, Čaporčanka* sa vo vlastivednom slovníku obcí na Slovensku zapisujú s krátkou samohláskou (literou) *a*. M. Majtán v citovanej knihe uvádza, že v r. 1938—1948 sa miestny názov *Čápor* zapisoval s dlhým *á*. Od r. 1948 je podľa M. Majtána v tomto miestnom názve krátka samohláska *a*. Aj vo Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku sa uvádzajú podoby z r. 1939 *Čápor*, z r. 1948 *Čapor*, maď. *Csápor*.

Z prehľadu (doklady z ústrednej tlače — denníkov, príručky súčasnej spisovnej slovenčiny) vidíme, že pri miestnom názve *Čapor* prevláda v súčasnej spisovnej slovenčine tendencia písať a vyslovovať krátku samohlásku *a*. Aj vo všeobecnom podstatnom mene *čapor* (porov. Slovník slovenského jazyka. Zv. 1., s. 191) sa píše krátke *a*. V súlade s uvedenými a prevládajúcimi tendenciami treba v miestnom názve *Čapor* písať a vyslovovať krátke *a*.

Pri ohýbaní zložených miestnych názvov tohto typu sa skloňuje prvá i druhá časť zloženého miestneho názvu; napr.: *Granč-Petrovce — (do) Granča-Petroviec, (v) Granči-Petrovciach, (za) Grančom-Petrovcami; Kokšov-Bakša — (z) Kokšova-Bakše* atď. Preto aj v zloženom miestnom názve *Cabaj-Čapor* treba pri ohýbaní skloňovať prvú i druhú časť miestneho názvu: *(do) Cabaja-Čapora, (v) Cabaji-Čapore, (za) Cabajom-Čaporom.*

Aj obyvateľské mená od zložených miestnych názvov sa tvoria od obidvoch častí: *Cabajčan, Cabajčanka, Čaporčan, Čaporčanka* (ako *Hnúšťan, Hnúšťanka, Likierčan, Likierčanka* od miestneho názvu *Hnúšťa-Likier*). Prídavné mená od zložených miestnych názvov typu *Cabaj-Čapor* sa taktiež tvoria od obidvoch častí: *cabajský, čaporský* i *cabajsko-čaporský* (ako *hnúšťanský, likiersky* i *hnúšťansko-likiersky* od *Hnúšťa-Likier*).

J. Jacko

Gen. pl. cudzích pomnožných zemepisných názvov. — V 6. zv. Slovníka slovenského jazyka (s. 255—305) sa v kap. Zemepisné názvy zaznamenávajú viaceré cudzie pomnožné zemepisné názvy, napr. *Alandy, Amiranty, Antily* a pod. Popri základnom tvare (nom. pl.) sa pravidelne zaznamenáva aj tvar gen. pl.

V príspevku *Bruggy — Brúgg, nie „Brugg"* (Slovenská reč, 37, 1972, s. 190—191) sme konštatovali, že k názvu *Bruggy* sa v Slovníku slovenského jazyka nenáležite uvádza tvar gen. „Brugg" namiesto Brúgg. Samohláska *u* sa v gen. pl. bez koncovky pravidelne predlžuje a takéto predĺženie treba uplatniť aj pri názve *Bruggy*. V tom istom príspevku sme zároveň konštatovali, že nie je správny ani tvar gen. „Abruzz" namiesto *Abrúzz* (k názvu *Abruzzy*). Na tomto mieste si všimneme tvary gen. pl. ďalších cudzích pomnožných zemepisných názvov, ako sa uvádzajú v SSJ.

Na s. 256 sa uvádza názov *Alandy* s výslovnosťou *ólandy* a s tvarom gen. *-land*, t. j. *Aland*, teda s krátkou kmeňovou slabikou. Túto podobu pokladáme za náležitú. Je tu rozdiel medzi pravopisnou a zvukovou podobou. V názve

Alandy je totiž pri výslovnosti *ólandy* v predposlednej slabike tvarotvorného základu dĺžka. Po predchádzajúcej dĺžke sa ostatná kmeňová slabika nemôže predĺžiť, napr. *záhrada — záhrad.* Tvar gen. názvu *Alandy* však na rozdiel od tvarov typu *záhrad, priehrad* a pod. predstavuje osobitný prípad, a to so zreteľom na uvedený rozdiel medzi pravopisnou a výslovnostnou podobou názvu. Pri tvorení tvaru gen. vychádzame tu z výslovnostnej podoby názvu. Pri takomto postupe sa dodržiava rytmický zákon. Keby sme pri tvorení tvaru gen. vychádzali z pravopisnej podoby názvu, utvorili by sme tvar gen. „Aländ".

S podobnou problematikou sa stretávame aj pri tvorení prídavných mien od niektorých cudzích zemepisných názvov, ktoré majú v ostatnej slabike tvarotvorného základu dĺžku, hoci vyznačovanú trochu inak, ako to býva v slovenčine, napr. pri tvorení prídavných mien k názvom *Liverpool, Aberdeen* (písané *oo* sa vyslovuje ako naše *ú*, písané *ee* ako *í*). V týchto prípadoch pri tvorení tvaru prídavného mena treba podľa našej mienky vychádzať z výslovnostnej, nie pravopisnej podoby názvu. Tak dostaneme tvary *liverpoolsky, aberdeensky* atď. s krátkymi slovotvornými príponami (pri výslovnosti týchto názvov s dĺžkou na konci tvarotvorného základu sa dodržiava rytmický zákon). Nepokladáme za správne vychádzať v takýchto prípadoch mechanicky z pravopisnej podoby názvu (pozri L. Dvonč, Rytmický zákon v adjektívach od cudzích zemepisných názvov, Slovenská reč, 39, 1974, s. 101—109). Takýto názor zastáva aj K. Palkovič (Pravopis adjektív typu *haagsky,* Slovenská reč, *40,* 1975, s. 359—361). Podľa toho môžeme uzavrieť, že tvar genitívu *Aland* SSJ uvádza správne, aj keď by sa na prvý pohľad mohlo zdať, že tu má byť v gen. predĺženie ostatnej kmeňovej slabiky. Vychádzame, pravda, z predpokladu, že názov *Alandy* sa vyslovuje ako *ólandy.*

Ďalším prípadom je gen. názvu *Bahamy.* Podľa SSJ tvar gen. je *Baham.* Vychádza sa tu z výslovnosti názvu *Bahamy* ako *behemi.* Pri slovách cudzieho pôvodu sa samohláska *e* nepredlžuje, napr. *Dardanely — Dardanel, delikatesa — delikates, traverza — traverz, agenda — agend.* Ak vychádzame z výslovnosti názvu *Bahamy* ako *behemi,* potom tvar. gen. *Baham* (vysl. *behem*) je správny. Je však otázne, či skutočne názov *Bahamy* sa v spisovnej slovenčine vyslovuje tak, ako sa to uvádza v SSJ. Podľa našej mienky sa v tomto prípade v spisovnej slovenčine uplatňuje skôr výslovnosť zhodná s pravopisnou podobou, t. j. so samohláskami *a* v prvej i druhej slabike. V takomto prípade by sa tvar gen. mal tvoriť s predĺžením: *Bahám.*

Pri názve *Bermudy* SSJ uvádza tvar gen. *Bermud* (s. 260). Takéto tvorenie nie je odôvodnené. Kmeňové *u* sa v spisovnej slovenčine pravidelne predlžuje na *ú.* Podľa toho k názvu *Bermudy* má byť správne tvar gen. *Bermúd.*

Pri názve *Grampiany* SSJ zaznamenáva tvar gen. *Grampian,* teda tvar bez predlžovania. Vychádza sa tu z výslovnosti *grempieny.* Pretože ide o názov menej známy, resp. menej používaný, určenie výslovnosti tvaru gen. možno v tomto prípade pokladať za správne (kmeňové *e* sa nepredlžuje).

K názvu *Pulawy* sa v SSJ uvádza tvar gen. *Pulaw* (s. 291). Názov *Pulawy* sa končí na *-awy,* teda podobne ako napr. názov *Svitavy,* pri ktorom je tvar gen. s predĺžením: *Svitáv* (rozdiel *v — w* medzi názvom *Pulawy* a *Svitavy* je čisto pravopisný). Tu sa zrejme vychádzalo z predstavy, že po *l* nemôže byť predĺženie samohlásky *a.* V tejto súvislosti treba pripomenúť že v spisovnej slovenčine namiesto podoby *Pulawy* môžeme používať aj podobu *Pulawy* s obyčajným *l.* Pravidlá slovenského pravopisu, (11. vyd.), hovoria o tom, že miesto poľského

ł možno písať obyčajné *l*, napr. *Słowacki — Slowacki*, z čoho vyplýva, že môžeme používať aj podobu *Pulawy* namiesto *Puławy*. Je pochopiteľné, že písané *ł* v takomto prípade aj vyslovujeme ako obyčajné *l*. Podobu *Pulawy* môžeme skloňovať ako akékoľvek domáce slovo podobne zakončené, napr. *oslava — osláv, otrava — otráv*. Analogicky podľa týchto prípadov a aj podľa tvaru gen. *Svitáv* od názvu *Svitavy* treba aj pri názve *Puławy*, resp. *Pulawy* tvoriť tvar gen. s predĺžením ostatnej slabiky tvarotvorného základu: *Puláw, Puláv*.

V týchto poznámkach sme si všímali tvary gen. od tých podôb cudzích pomnožných zemepisných názvov, ktoré sa zaznamenávajú v SSJ. Niekedy je však sporná základná podoba cudzieho názvu, čo potom mení situáciu aj v prípade tvaru gen. Vyššie sme uvádzali názov *Grampiany* s tvarom gen. pl. *Grampian* (na základe výslovnosti *grempieny*. Podoba *Grampiany* je však sporná. Podľa M. Hajčíkovej (Niekoľko poznámok k zemepisným názvom v Slovníku slovenského jazyka, Slovenská reč, *36*, 1971, s. 92—93) „názov anglického pohoria *Grampiany* by bolo azda správnejšie písať ako *Grampiány*, veď SSJ VI na inom mieste uvádza podobný typ *Mariány*". Ak by sme prijali podobu *Grampiány*, potom by bol tvar gen. *Grampián*.

Na záver môžeme konštatovať, že v určení tvarov gen. pri niektorých cudzích pomnožných zemepisných názvoch, ktoré sa zaznamenávajú v Slovníku slovenského jazyka, sú niektoré prípady problematické. Bude ich potrebné znovu uvážiť v druhom vydaní Slovníka slovenského jazyka.

L. Dvonč